

OSMANLI VE TÜRKiYE TOPLUMLARINDA EGEMEN İKTİSAT ANLAYIŞININ KAYIT DIŞI EKONOMİNİN GELİŞİMİNE ETKİSİ ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

Ayşe ÇETİNKAYA AYDIN*

ÖZET

Bu makalede Osmanlı ve Türkiye toplumlarında egemen iktisat anlayışının kayıt dışı ekonominin gelişimine etkisi tartışılmaktadır. Osmanlı'da fazla kazanç elde etmeye yönelik ekonomik faaliyetlere karşı mesafeli durulması gerektiğine ilişkin bir anlayış egemendir. Bununla birlikte, kazanma ve zengin olma isteğinin insan yaratılışının bir özelliği olduğuna dair önkabulden hareket edildiğinde, bu isteğin meşru ya da meşru olmayan yollarla, bir şekilde, karşılanmasının kaçınılmaz olduğunun da dikkate alınması gereği ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede, Osmanlı toplumunda devletin devamını ve mutlak egemenliğini esas kılan politikaların ve ihtiyaçtan fazlasını kazanma isteğine, en azından görünürde, olumlu bakılmamasının, bugün kayıt dışı ekonomi olarak tanımlanan iktisadi faaliyetlerin gerçekleşmesinde etkili oldukları ileri sürülmektedir. Osmanlı'dan sonra kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinde de Osmanlı iktisat anlayışı temelinde oluşturulan devletçi ekonomi politikaları, serbest girişimi büyük ölçüde engellemiştir. 1980'li yıllara gelindiğinde ise hür teşebbüs ilkesine dayalı neo-liberal politikalara, bir anlamda, hazırlıksız yakalanıldığı ve bu durumun kayıt dışı ekonomik faaliyetleri artıran bir etken olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Anlayış, Kayıt Dışı Ekonomi, Vergi, Osmanlı, Türkiye.

ABSTRACT

This article discusses the impact of dominant economic mentality on development of underground economy in the Ottoman and Turkish societies. A mentality indicating that it is better to keep away from the economic activities which yield a profit existed in the Ottoman society. However, if the assumption that desiring to make money is natural is accepted as correct, then it should be taken into consideration that this desire is satisfied eventually. Within this perspective it is suggested that the economic policy of the Ottoman State which was based on the State's sustainability and absolute authority as well as an

---

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi

unfavorable approach to the economic activities yield added value were some important factors enabling underground economic activities. Free enterprise was limited until 1980's in the Republic of Turkey established after collapse of the Ottoman State most probably because of the economic mentality inherited from the Ottoman. Therefore, it is considered that the Republic of Turkey is caught unprepared to the neo-liberal policies based on free enterprise and this may be one of the causes of the increase of the underground economic activities.

Key Words: *Mentality, Underground Economy, Tax, Ottoman, Turkey.*

GİRİŞ

Ekonominin, karmaşık ve devingen bir yapıya sahip olmasının yanı sıra, genellikle bilim dalına özgü terimler çerçevesinde açıklanmaya çalışılması, anlaşılabilirliğini güçleştirmektedir. Ekonominin, ayrıca, oluşumuna yön veren tarihsel ve sosyal etkenler göz önünde bulundurulmadan anlaşılabilmesinin de güç olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada, söz konusu güçlükler dikkate alınarak, kayıt dışı ekonomik faaliyetler, Osmanlı ve Türkiye toplumlarında, on altıncı yüzyıldan günümüze kadar geçen süreç içerisinde, nedenleri ve sonuçları çerçevesinde sosyolojik bakış açısıyla ele alınmaktadır.

Bu çalışmayla, bugün sosyal bir problem olarak kabul edilen kayıt dışı ekonomi olgusunun ortaya çıkışı ve gelişiminde önemli rolü bulunduğu düşünülen anlayış faktörüne dikkat çekilmesi amaçlanmaktadır. Toplumsal ilişkileri belirleyen davranışların kaynağı olan anlayış biçimlerinin, sosyal problemler olarak tanımlanan olguların incelenmesinde birincil öneme sahip olması gerektiği düşüncesinden hareketle kayıt dışı ekonomi olgusunun da anlayış biçimleri göz önünde bulundurulması değerlendirilmesi, soruna yönelik gerçekçi çözüm yolları bulunması açısından önemli görülmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde, Osmanlı Devleti'nin on altıncı yüzyıldan yıkılışına kadar geçen dönemdeki sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde durulmaktadır. On altıncı yüzyıl, Osmanlı Devleti için, çeşitli tarihsel ve sosyal nedenlerden dolayı bir anlamda sonun başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Kepenek, 1986: 9; Kongar, 2009: 79). Kırılma noktası olarak da tanımlanabilen bu süreç, Osmanlı'nın sosyal ve ekonomik yapısında meydana gelecek bir takım dönüşümlerin de habercisi niteliğindedir. Örneğin, bu dönemde gözlenen ekonomik durgunluk, Osmanlı Devleti'nin sürdürülebilirliğinin tehlikeye girdiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını

hazırlayan nedenlerin çeşitliliği ve bu nedenlerin köklerinin eski dönemlere kadar uzandığı gerçeği saklı tutularak, çalışmanın bu bölümünde, İmparatorluğun yıkılmasında rol oynadığı düşünülen ekonomik uygulamalar üzerinde durulmaktadır.

Çalışmada görüşlerine yer verilen düşünürlerin, Osmanlı ekonomisinin güçlendirilmesi için model alınan Batı tipi ekonomi politikalarının, Batı toplumlarıyla Osmanlı toplumunun tarihi ve sosyal koşullarının farklılığı kadar zihniyet farklılığı nedeniyle de istenen sonuçları vermediği konusunda benzer görüşleri paylaştıkları söylenebilir. Buna göre, Osmanlı Devleti'nde toplumun devamının sağlanması için mevcut düzenin korunmasına önem veren bir anlayışın egemen olması; tasavvuf geleneğinin etkisiyle, bol kazanç getiren işlerden uzak durulması gerektiğine dair bir zihniyetin mevcudiyeti; ticaret yapmanın saygın bir iktisadi faaliyet olarak görülmemesi gibi zihniyet temelli nedenlerin de etkisiyle Batı toplumlarındaki uygulamaları model alan ekonomi politikalarının Osmanlı toplumunda karşılık bulmadığı düşünülmektedir. Uygulanan ekonomi politikalarıyla, devletin devamının sağlanması yönünde kısmi bir başarı elde edilse de toplumsal refahı artırmaya yönelik bir kalkınma hamlesinin başlatılamadığı; aksine milli gelirin toplumun belirli kesimlerinde toplanmasına olanak tanıyan, sosyal tabakalar arasında sosyal ve ekonomik dengesizliği derinleştiren ortamların hazırlandığı konusunda da düşünürler arasında görüş birliğinden söz edilebilir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde uygulanan ekonomi politikalarının, toplumun tüm kesimlerini içine alan sürdürülebilir bir kalkınma hamlesine dönüşüp dönüşmediği tartışılmaktadır. Bu konuda görüşlerine başvurulmuş düşünürlerden Sayar, Türkiye toplumunun Osmanlı'dan ekonomik anlamda bir enkaz devraldığını; ancak bundan daha vahim olanının, maddeye ve birikime yabancı bir anlayışın Türk toplumunda da karşılık bulması olduğunu belirtmektedir (Sayar, 2001: 194). Toplumda böylesi bir anlayışın kabul görmesi, uygulanan ekonomi politikalarının, Osmanlı'dan miras kalan, bireysel teşebbüse olanak tanımayan devletçi iktisat anlayış üzerine kurulmasını kolaylaştırmış görünmektedir. Örneğin Keyder, Osmanlı toplumunda devletin merkezi rolünün, Cumhuriyet Türkiye'sinin resmi ideolojisi olarak da uzun yıllar varlığını sürdürdüğünden söz etmektedir (Keyder, 1983: 171). Boratav da, devletçilik ilkesi çerçevesinde yürütülen ekonomi politikalarının, uzun vadede toplumsal refahın artmasından daha çok,

imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlerin, üst düzey siyasi kadroların ve devletin üst kademelerinde bulunanların; deyim yerindeyse, iktidar seçkinlerinin yüksek kazançlar sağlamasına yol açtığını ifade etmektedir (Boratav, 2006: 40). 1980’li yıllarda hayata geçirilen neo-liberal ekonomi politikalarıyla birlikte ise, bir anlamda, kontrolsüz bireysel teşebbüsün yolu açılmıştır. Kısa sürede bol kazanç elde etme arzusunun, kapitalist sistemin kurallarına uygun iktisadi faaliyetlerden daha çok, sistemin boşluklarından yararlanılarak gerçekleştirilen kayıt dışı iktisadi faaliyetlerle giderilmeye çalışıldığına şahit olunmuştur (Boratav, 2006:146).

Çalışmanın son bölümü, kayıt dışı ekonomi ve kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin en önemli nedenlerinden biri kabul edilen vergi kayıp ve kaçakları sorununa ayrılmıştır. Ulus devletlerde, kazanç ölçüsünde vergi vermenin bir yurttaşlık görevi olduğuna dair bir anlayışın, Türkiye toplumunda henüz yerleşmediği görüşünden hareketle, vergi verme bilincinin oluşmasını engelleyen tarihsel ve sosyal nedenler üzerinde durulmuştur. Vergi vermemek ve/veya elde edilen gelire göre daha az vergi vermek amacıyla resmi kayıtlarda gösterilmeyen ya da yanlış gösterilen ekonomik faaliyetlerin, toplumsal refahın artırılmasına yönelik politikalar oluşturmak için gerek duyulan Gayrı Safi Milli Hâsıla gibi makro değerlerin hesaplanmasında eksiklik ve/veya yanlışlığa yol açacağı kuşkusuzdur. Eksik ve/veya yanlış veriler doğrultusunda hazırlanacak olan toplumsal kalkınmayı hedefleyen sosyal ve ekonomik politikaların ise başarılı olamayacağı öngörüsüyle; kayıt dışı ekonomik etkinliklerin büyük ölçüde azalmasına yol açacağı düşünülen vergi verme bilincinin yerleşmesi için öncelikli olarak zihniyet değişimine gerek duyulduğu sonucuna ulaşılmıştır.

OSMANLI DEVLETİ’NİN SON DÖNEMLERİNDE EKONOMİK VE SOSYAL YAPI

Ekonomik Durgunluk

Osmanlı Devleti’nin genişleme sürecinin on altıncı yüzyıla gelindiğinde hız kestiği; genişlemenin yavaşlamasıyla birlikte, yeni toprak kazanımları ve bu yolla elde edilen gelirlerin de önemli ölçüde azaldığı görülmektedir (Kepenek, 1986: 9). Avrupa’nın ise aynı yüzyılda genişleme ve ilerleme yönünde bir ivme yakaladığı söylenebilir. Osmanlı’nın İstanbul’u fethi ile birlikte Doğu-Batı

ticaret yollarını yitiren Avrupa, yeni ticaret yolları aramak durumunda kalmış; bu yöndeki girişimler Amerika Kıtasının keşfi ile sonuçlanmıştır (Kongar, 2007: 79). Böylelikle on altıncı yüzyıl, bir anlamda, Osmanlı için sonun başlangıcını ilân ederken, Avrupa içinse bir yükseliş döneminin habercisi olmuştur.

Yaklaşık olarak aynı dönemlerde gerçekleşen bu tarihi olayların, sonuç itibarıyla, Osmanlı ekonomisinin ciddi yaralar almasında etkili olduğu görülmektedir. Öncelikle, fethedilen ülkelerden elde edilen gelirlerin, artık savaş kazanılamamasıyla birlikte kesilmesi, Osmanlı ekonomisini önemli bir gelir kaynağından mahrum bırakmıştır. Piyasaya sürülen altın ve gümüş miktarının, Yeni Dünya'dan getirilenlerle birlikte artması ise para-fiyat dengesinin bozulması ve dolayısıyla ekonominin önemli bir yara daha almasıyla sonuçlanmıştır (Kepenek, 1986: 9).

Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkileyen bir diğer olay ise İngiltere'de başlayan ve Avrupa için neredeyse topyekûn bir kalkınmaya ve dolayısıyla toplumsal dönüşüme yol açan sanayileşme hamlesinin ilk göstergesi niteliğindeki yeni üretim biçiminden elde edilen ürünlere Osmanlı pazarının açılmasıdır. Böylelikle, zaten çok cılız ve örgütlenememiş Osmanlı sanayisi büyük bir yıkıma uğramıştır (Kepenek, 1986: 9). Sanayide ilkel tekniklerin kullanılması ve üretim yoluyla refaha ulaşmanın mali yükünün fazla olmasına ek olarak, iş yapma biçiminin ve çalışma hızının lonca kuralları ve gelenekler tarafından belirlenmesi ve tasavvuf düşüncesinden kaynaklanan ağırlık ve teslimiyetçilik, Osmanlı sanayi üretiminin ilkel, durağan, ihtiyaçlara cevap vermekten uzak ve dolayısıyla Avrupa'dan ithal edilen mallarla rekabet edememesinin nedenleri arasında gösterilmektedir (Lewis, 2009:4 9).

Tarım alanında teknolojik geri kalmışlığın yanı sıra İmparatorluğun da gerilemeye başlaması, Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkileyen bir diğer etken olarak değerlendirilmektedir. Bu durum tarım gelirlerinin hem azalmasına hem de belirli ellerde toplanmasına neden olmuştur (Lewis, 2009: 47). Lewis, tarım alanında yaşanan gerilemenin nedenlerinin Osmanlıların hazırladıkları raporlarda yer aldığını belirterek bu nedenleri şöyle sıralamaktadır:

Zorba sipahilerin uyguladığı baskılar, erken dönem Osmanlı tarımının ağırlığı ve bu sistemin daha sonra uzun vadede reâyânın refahını ya da toprağın korunmasını zerrece umursamayan, bütün amacı derhal vergi toplamak olan mültezimlere bırakılması. İnsafsız, fahiş ve ihtiyatsız vergilendirme hasadın

azalmasına yol açtı ki bu, kimi zaman kalıcı etkiler bırakmaktaydı. İhmal edilen ve gitgide zayıflayan köylüler tefecilerin ve spekülâtorlerin eline bırakılıyor ve sıklıkla topraklarından tamamen sürülüyordu. Eski sistemde düzenli olarak yapılan toprak tahrirleri ve nüfus sayımları, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda bürokrasinin sürekli olarak hantallaşmasıyla birlikte terk edildi. Merkezi idare, tarım ve köylerle ilgili meseleleri denetleyici uygulamalara son verdi ve böylece köyler mültezimlerin, mukataa sahiplerinin ve kadı naiplerinin aç gözlülüğüne terk edildi (Lewis, 2009: 47-48).

Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynaklarından birini oluşturan vergi gelirlerinin, özellikle savaş durumu gerekçe gösterilerek artırılmasına karşın etkin bir biçimde kullanılamamasının da Osmanlı ekonomisinin zayıflamasında etkili olduğu görülmektedir. Uzun süren savaş dönemlerinde köylülerden toplanan vergilerin sayı ve miktarı sürekli olarak artırılmıştır. Bununla birlikte, devlet otoritesinin zayıflaması ve memurların devlete itaatsizliği nedeniyle toplanan vergilerin zaman zaman merkeze gönderilmeyip zimmete geçirildiği, böylelikle devletin zarara uğratıldığı belirlenmiştir (Ortaylı, 2004: 12-13).

Yukarıda belirtilen koşulların da etkisiyle ekonomisi giderek zayıflayan İmparatorluğun, eski gücünü yeniden kazanmak amacıyla, sermaye biriktirmek ve yatırım yapmak yerine sürekli savaşma yolunu tercih ettiği görülmektedir (Kepenek, 1986: 9-10). Ancak, girilen savaşlardan galibiyetle çıkılamaması sonucunda, ekonominin yanı sıra İmparatorluğun çöküşü de hızlanmıştır.

Sayar, 1830'lu yılları, Osmanlı Devleti'nin uzun süredir devam eden sorunların birikmesi sonucunda kilitlenme noktasına geldiği yıllar olarak tanımlamaktadır. Bu dönemde Osmanlı yönetimi, krizi aşabilmek için Batılılaşma hareketine, deyim yerindeyse dört elle sarılmıştır. Batılılaşma hareketi çerçevesinde gerçekleştirilen Baltalimanı Ticaret Anlaşması ve Tanzimat Fermanı ile birlikte Batılılaşma ve Batı'nın ruhu olan ekonomik özgürlük Osmanlı tarafından kabul edilmiştir (Sayar, 2001: 153).

Ancak, Batı'da yaşanan dönüşüme benzer bir dönüşümün yaşanmasını sağlayacak alt yapının, başta anlayış farklılığı olmak üzere, çeşitli tarihi ve sosyal koşullardan dolayı Osmanlı'da oluşmadığı görülmektedir. Bu nedenle, Batılılaşma hareketi kapsamında, Batı toplumlarını model alan çeşitli uygulamaların hayata geçirilmesinde güçlüklerle karşılaşmıştır. Çavdar,

konuyla ilgili olarak, Osmanlı'da, toplumun devamının sağlanabilmesi için dengenin korunmasına önem veren bir inancın egemen oluşuna dikkati çekmektedir. Osmanlı yönetiminin, altı yüz yıl boyunca toplumsal ve ekonomik dengenin sağlanması ve sürdürülmesi için gayret gösterdiğini belirten Çavdar'a göre toplumun üretim biçimi de dengenin sağlanmasını ve mevcut durumu zorunlu kılmaktadır. Böylesi bir denge arayışı, ekonomik hayatın durgun ve tekdüze kalmasına yol açarken toplumsal ilerlemeye ise olanak tanımamaktadır (Çavdar 2003: 46–47).

Osmanlı'nın Son Döneminde Ulusal Kapitalizmin Gelişimini Engelleyen Unsurlar

Boratav, yirminci yüzyılın başlarına gelindiğinde, Osmanlı toplumunun varlığını sürdürebilmesi için ulusal nitelikte bir kapitalizme ihtiyaç duyulmasının kaçınılmaz olduğunu, ancak bu hareketin önündeki çeşitli engellerin hiçbir zaman tamamıyla aşılamadığını ve dolayısıyla kökten bir dönüşüm gerçekleşemediği görüşündedir (Boratav, 2006: 22). Boratav, ayrıca, Batı ülkelerinde gerçekleşen burjuva devrimlerinin hiç birinde, başka ülkelere bağımlılığın Osmanlı'da ulaştığı boyutlara ulaşmadığına dikkati çekerek, bu durumu da Osmanlı'da ulusal kapitalizmin yeşerememesinin bir başka sebebi olarak göstermektedir (Boratav, 2006: 22–23). 1908'den itibaren Osmanlı Devleti'nin kesintisiz ondört yıl boyunca savaş ve isyanlarla mücadele etmesinin, Osmanlı'nın ulusal kapitalizmi de içine alacak şekilde yeniden yapılanma sürecine girmesini doğal olarak engellediğini belirten Boratav şöyle devam etmektedir:

Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân etmesi, Bosna-Hersek'in ve Girit'in yitirilmesi, Trablusgarb Savaşı, Lübnan ve Arnavutluk isyanları, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi birlikte düşünüldüğünde öyle bir olaylar zinciridir ki, bu gaileler altında bunalan iktidarların yeni bir toplum düzeni kurma doğrultusundaki özlemlerini biçimlendirmesi ve hele uygulayabilmesi bir mucize olurdu (Boratav, 2006: 23).

Boratav, Osmanlı'da ulusal nitelikte bir kapitalizmin oluşmasının önündeki en önemli engellerden birini de, Osmanlı burjuva sınıfının yapısal ve işlevsel özellikleriyle açıklamakta; bu sınıfın bazı temel niteliklerini, ulusal

kapitalizmin ortaya çıkmasını engelleyen unsurlar arasında değerlendirmektedir. Buna göre, Osmanlı burjuva sınıfının büyük bölümünün Rum, Yahudi, Levanten, Ermeni gibi gayri Müslimlerden oluşması ve bu sınıf mensuplarının sanayiden daha çok ticarete ve özellikle dış ticarete yönelmeleri, dolayısıyla da Osmanlı burjuvazisinin “komprador” bir nitelik taşıması, ulusal nitelikleri ağır basan yeni bir ekonomik sistemin hayata geçirilmesini büyük ölçüde engellemiştir (Boratav, 2006: 23).

Çavdar’da, benzer şekilde, ulusal nitelikte bir kapitalizmin doğuşunu engelleyen unsurlardan biri olarak on dokuzuncu yüzyıl boyunca giderek güçlenen Osmanlı merkezi bürokrasisini adres göstermektedir. Güçlenerek iktidara ortak olan bürokrasi etkili bir toplumsal tabaka oluşturmuştur. Çavdar, yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti’nin yanı sıra İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya’da da kendilerine yer bulan Osmanlı bürokratlarının, iktidara ortak olmalarının kendilerine sağladıkları güçle elde ettikleri artı değeri, ulusal kapitalizmi yeşertmek yerine dış güçlerle paylaşmayı tercih ettiklerini ifade etmektedir (Çavdar, 2003: 71).

Boratav, yukarıda belirtilen niteliklere sahip bir toplumsal tabakadan, ulusal yönü ağır basan bir burjuva devrimini gerçekleştirmesinin beklenemeyeceğini, bu durumda burjuva devriminin burjuvazi dışındaki sosyal gruplar tarafından üstlenilmesinin kaçınılmaz olduğunu dile getirmektedir. Bu sosyal grupların başında ise küçük burjuva aydınları gelmektedir (Boratav, 2006:24). Boratav, burjuva ideolojisinin iktisat politikalarında kendini gösteren iki ana kol olduğunu, bunlardan birinin ulusal bir kapitalizme, diğerinin ise serbest ticarete, bütünleşmeye ve dolayısıyla uluslararası gelişime yakın olduğunu belirterek, Osmanlı’daki küçük burjuva aydınlarının daha çok bu ikinci kolu benimsediklerini söylemektedir (Boratav, 2006: 24). O’na göre ikinci yaklaşımı benimseyen etkili bir siyasetçi ve aydın grubu, ulusal bir kapitalizmin oluşmasının önündeki önemli engellerden biridir. Boratav, konuyu şu şekilde açıklamaktadır:

Burjuva ideolojisinin belli bir biçiminin kapitalist gelişmeye ayak bağı olması çelişki gibi görünebilir. Ne var ki, bu dönemde emperyalist sistemin egemen merkezlerinden neşet ederek sömürge ve yarı sömürge ülkelerin yönetici kadrolarına ve aydınlarına yayılan ideolojik tavırların, sözü geçen ülkeleri *ulusal ve bağımsızlıkçı* bir kapitalizmin gelişmesi doğrultusunda değil,

bunları dünya kapitalist sisteminin hammaddeci, bağımlı açık pazarları olarak korumak yönünde etkilemesinin doğal olduğu dikkate alınır, bu çelişkinin sadece *görünürde* olduğu ortaya çıkacaktır (Boratav 2006: 25).

Zorunluluklar Sonucu Gelişen Ulusal Kapitalizm

Ancak, başta anlayış farklılığı olmak üzere çeşitli engellere rağmen, Osmanlı'da, ulusal nitelikleri ağır basan bir kapitalist sistem, bazı koşulların zorlamasıyla yine de gelişmiştir. Boratav, 1908–1922 yılları arasında ulusal bir kapitalizmin ortaya çıkmasını kolaylaştıran koşulların mevcudiyetinden söz etmektedir. Serbest ticaret, bütünleşme ve uluslararasılık yanlılarına karşı bir tepkinin göstergesi olarak, ulusal nitelikli sanayi burjuvazisinin oluşumunu teşvik eden bir “milli iktisat” görüşü ortaya atılmıştır. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp gibi düşünürler, yazılarını yayınladıkları dergilerde bu görüşü destekleyen yazılar yazmışlardır. Boratav, burjuva ideolojisinin ulusalcı yönüne ağırlık veren bu görüş esasına göre hazırlanan yerli burjuvazinin yeşermesine yönelik programların, “yarı-sömürge” niteliğindeki bir ülkede sınınanmasının en azından bir zorunluluk olduğu görüşündedir (Boratav, 2006: 27).

Ulusal kapitalizmin oluşumunu tetikleyen bir diğer unsur ise Osmanlı'nın içinde bulunduğu savaş koşullarıdır. Boratav, uzun savaş yıllarının Anadolu halkının ve üretici güçlerin büyük tahribata uğramaları ve Osmanlı Devleti'nin dağılmasıyla sonuçlanmasına karşın, aynı zamanda, ulusal nitelikte bir kapitalizmin oluşumunu da hazırladığı görüşündedir. Çelişkili gibi görünen durum, daha yakından incelendiğinde Boratav'a göre şaşırtıcı değildir. Boratav'ın konuya ilişkin açıklaması şöyledir:

Savaşın bu yöndeki etkileri iki doğrultuda meydana gelmiştir: Birinci olarak, coğrafi unsurları arasındaki ekonomik bağları çok zayıf olan bir yarı-sömürge toplum, nesnel zorlamalar sonunda ulusal bir ekonomiye dönüşmeye başlamış; ikinci olarak da kıtlık koşullarından doğan vurgun ve karaborsa olguları, bazı durumlarda meyveleri Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk yıllarında derlenecek bir ilkel birikimi sağlayan ana mekanizmaları oluşturmuştur (Boratav, 2006: 27).

Boratav'ın açıklamalarından hareket edilirse, Osmanlı'da ulusal nitelikte bir kapitalizmin, Osmanlı'nın son zamanlarına denk düşen savaş ve ayaklanma ile dolu mücadele yıllarında filizlendiği görülmektedir. İlk birikimlerin belirli bir kısmının, yokluktan dolayı fiyatların çok artması ve karaborsa piyasasının oluşması ile gerçekleştiği göz önünde bulundurulduğunda ise bu birikime neden olan anlayışın, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra daha da gelişen kapitalist sistemin işleyişiyle ilgili ilk yıllardan başlayarak günümüze kadar kronikleşerek süregelen bir dizi soruna da kaynaklık ettiğini akla getirmektedir.

Osmanlı Toplumunda Ekonomik İşbölümü

Osmanlı toplumunun ekonomik işbölümü iki ana grup altında ele alınacak olursa tarımsal üretimde Türklerin, sanayi ve hizmetlerde ise azınlık ve yabancıların egemen olduğu görülmektedir (Kepenek, 1986: 10). Üretimi tarıma dayalı olan Osmanlı'da toprak mülkiyeti önceleri tamamıyla devlete aittir. Başka bir anlatımla, toprağı kullananlar, toprağın yasal sahibi değildir; topraktan elde edilen artı değer, merkezi otoritenin temsilcisi bürokratlar tarafından vergi adı altında toplanmakta, böylelikle artı değerın kişisel birikimi engellenmektedir (Keyder, 1983: 11). Keyder'e göre, böyle bir yapılaşmanın en büyük çelişkisi, Osmanlı gibi çok geniş topraklara sahip bir imparatorluğun, toprak mülkiyetini tek elde tutabilmek ve dolayısıyla daha fazla ekonomik artı elde edebilmek için devleti temsil eden yerel otoriteye ister istemez daha fazla yetki vermek durumunda kalmasıdır (Keyder, 1983: 11). Keyder, bu yapılaşmanın, İmparatorluğun güçlü olduğu ve tüm ticaret yollarını denetimi altında tutabildiği sürece önemli bir tehlike oluşturamayabileceğini söylemektedir. Buna karşın, İmparatorluğun güç kaybettiği dönemlerde, devlet adına vergi toplamakla görevlendirilmiş yerel otoritenin, yetkisini kendisine imtiyaz sağlayacak şekilde kullanmak suretiyle, feodal bir yapılaşma potansiyelini içinde taşıması nedeniyle, devletin daha da zayıflaması yönünde, ciddi bir tehdit haline gelebileceğini de ifade etmektedir. Keyder ayrıca, Osmanlı'da feodal bir yapılaşmanın görülmediği, ticaret yollarının devletin denetiminde olduğu ve ticari artığa devlet tarafından etkin bir biçimde el konulduğu dönemlerde dahi, bazı bölgelerde esnafın devlet kontrolünü atlatıp kaçak ticaretle uğraştığının bilinmekte olduğunu da sözlerine eklemektedir (Keyder, 1983: 12).

İnalcık da, devlet yönetiminin başlıca görevinin tarımsal üretim yapan Müslim ve gayr-ı Müslim reâyâyı yerel otoritenin yolsuzluklarından korumak olduğunu, ancak bu görevin yerine getirilmesi konusunda özellikle merkezi otoritenin zayıfladığı dönemlerde oldukça güçlük çekildiğini ifade etmektedir. Timar sisteminin sipahilere, reâyâ ve toprak üzerinde bazı haklar tanıdığını belirten İnalçık, merkezi otorite tarafından getirilen sınırlamalar ve yapılan denetlemelere karşın, bu hakların genellikle, reâyâyı mağdur edecek şekilde yolsuzluklara yol açtığına işaret etmektedir (İnalçık, 2009: 320).

Ülgener'e göre ise; merkeze aktarılmak üzere reâyâdan alınan mal veya paranın merkeze ulaşmasına kadar geçen aşamalarda görevli olanlar, bu süreci sınıf atlamanın bir yolu olarak görmekte-dirler. Ülgener, bu konudaki görüşlerini şöyle açıklamaktadır:

Servet her şeyden evvel politik bir kategori olduğuna göre, gelir inkısamında gündelik maişet haddini aşan bir pay sahibi olabilmenin en emin ve kestirme yolu üst kademelerden birine çıkmak yahut daha kolayı oradakilere intisap etmektir. Hususiyile taşrada bu intisabın manası alt tabakalardan devşirme servetin mevki ve kademe farklarıyla ölçülü bir kısmını elde edebilmek demektir; o suretle ki, derebeyliğin toprak ve umumiyetle gayrı menkul dağılışındaki tertibe muvazi olarak, menkul servetin de alttan üste doğru zincirleme tertibini – çeşit çeşit şekilleriyle – görebiliriz. Mal veya para en aşağı kademelerden – reâyâdan – devşirilip yukarıya devredilirken, araya sokulabilen her kademe onların az çok ehemmiyetli bir kısmını gizli veya açık şekilde kendine ayırmanın yolunu bulmuş oluyor (Ülgener, 2006: 231–232).

Özetle, ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı olan Osmanlı toplumunda, tarımsal üretim yapan ve çoğunluğu Müslüman reâyâdan oluşan kesimin, ürettiğinin belirli bir kısmını merkezi otoriteye bırakmak durumunda olduğu görülmektedir. Elde edilen artı değer, merkezi otoritenin temsilcileri konumundaki yerel otoriteler tarafından toplanması sırasında, hem timar ve iltizam gibi uygulamalar nedeniyle sistemin kendisinden, hem de yerel otoritenin yetkilerini kötüye kullanmasından kaynaklanan çeşitli yolsuzlukların önüne geçilemediği ve bu durumdan özellikle reâyânın mağdur olduğu söylenebilir.

Osmanlı'nın mevcut sanayi ve hizmet sektörü ise azınlık ve yabancıların elinde bulunmaktadır. Kongar, Osmanlı'da ticaretin Müslüman halkın değil

Hıristiyanların elinde olduğunu; dolayısıyla zenginlik yoluyla iktidara ulaşma ve toplumsal bir değişimi sağlama yollarının Müslümanlara baştan kapalı olduğu görüşündedir (Kongar, 2007: 80). Osmanlı'da Müslüman halkın ticaretten ve üretimden uzak kalmasının çeşitli tarihsel nedenlerinden söz edilmektedir. Sayar, Osmanlı'da Müslüman halk arasında kapitalizmin gelişmesinin önündeki en büyük engellerden birisini İslâm dininin farklı yorumlanmasına bağlar. Buna göre, İslâm tasavvuf düşüncesi Müslüman halk arasında ticari bir anlayışın gelişmesini engellemiştir (Sayar, 2001:50). Sayar, Osmanlı Devleti'nin ekonomik hayata müdahalesi ve bu müdahalenin sonuçlarıyla ilgili olarak ise görüşlerini şöyle ifade etmektedir:

Devletin ekonomik hayata olan müdahalesi aslında bireysel iktisadi kıpırdanmalara imkân vermezdi. Esasen Osmanlı politik toplumu zühd küresinin dışında ekonomik düzlemi çekip çevirecek bir riyazet küresinin oluşmasına ne davetkâr olmuş, ne de böylesi bir kümelenmenin spontane doğuşuna sıcak bakmıştır. Nitekim Osmanlı ekonomisini ayakta tutan normatif esaslar başta özel mülkiyeti kapı dışarı eden toprak rejimi olmak üzere, fiyatların teşekkülü (narh), parasal dengeler (sikke taşıması) ve çeşitli vergiler içinde bilhassa müsaderenin mevcudiyeti iktisadi ferdiyetçiliğin billurlaşmasına mani idi. Söz konusu bu normatif araçlardan evvela tımar sistemi yozlaştı. Toprakta bu yozlaşmayı önce iltizam, daha sonra özel mülkleşme izledi. Nihayet 1858 yılında kabul edilen bir yasa ile toprakta özel mülkiyetin varlığı tescil edilmiş oldu (Sayar, 2001: 197).

Sayar, ayrıca Asya'dan Anadolu'ya gelen Türklerin beraberlerinde "talan düzen"ine dayalı bir anlayışı getirdiklerini; bu anlayışın da birikim yerine paylaşım esasına dayalı olduğunu belirtmektedir (Sayar, 2001: 50). İnalçık ise, Osmanlı'da tüccara yönelik olumsuz görüşlere sadece ulemanın ve dini tarikat mensuplarının sahip olmadığını; birçok şehirde halkın çoğunluğunun tüccara ve dolayısıyla ticarete iyi gözle bakmadığını belirtmekte ve bunun nedeninin de Orta-Doğu toplumunun temel sosyal yapısından kaynaklandığı düşüncesinde olduğunu ifade ederek şöyle devam etmektedir:

Orta-Doğu şehirlerine egemen olan üretim ve dağıtım tarzı, temel şekli ile *hırfet/esnâf* sistemine dayanmakta idi. Uzak pazar için üretim yapan büyük şehirler dışında, şehirlerin çoğunluğu, doğrudan doğruya yakın bölge için üretim yapan, yani belli ve sınırlı bir pazar için çalışan bir üretim tarzıyla

bağımlı idi. Kısıtlayıcı ulaştırma koşulları dolayısıyla, küçük şehir endüstrisinin hammaddesi de belirli ve sınırlı bir bölgeden gelmekte idi. Bu nedenle, rekabeti ortadan kaldıran hırfet sistemi, toplum uyumunu ve geçimini güvence altına alan ideal bir düzendi. Rekabet ve kazanç hırsı, bu yönetim ve sosyal düzeni kökünden yıkacak bir suç gibi karşılanıyordu... Kazanç peşinde koşmak, geçineceğinden fazla kazanmaya çalışmak ahlâki noksanlıkların kaynağı sayılıyordu (İnalcık, 2009: 265).

Osmanlı'da egemen iktisat anlayışının, “iaşe” ilkesine dayanması dolayısıyla, üretimin öncelikle yurtiçi ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak yapılması da, ticarete karşı mesafeli olunmasını bir anlamda kolaylaştırmıştır (Nişancı, 2002: 98). Kısaca tarihi, dini ya da sosyal açıdan hangi nedenlere dayanırsa dayansın, sonuç itibarıyla Osmanlı toplumunda Müslüman halkın özellikle dış ticareten uzak kaldığı toplumsal bir gerçeklik olduğu söylenebilir.

Sanayi ve ticaret sektöründeki boşluğu dolduranlar ise gayr-ı Müslimler; Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler olmuştur (Sayar, 2001: 53). Nişancı da, 1800'lü yılların başına kadar dış ticaretin yabancı tüccarların elinde olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, ticaretin bol kazanç getirdiğini gören Osmanlı reâyâsına mensup bazı kişilerin hıyleyle ya da yabancı konsoloslukların tercümanlıklarına girerek ya da başka bir yol bularak ticarete atıldıkları görülmüştür. Ticaret yapma yetkisine sahip olmayan Müslüman tüccarların da yabancılara belirli ücretler vererek ticari faaliyette buldukları da bilinmektedir (Kütükoğlu'ndan aktaran Nişancı, 2002: 97).

Osmanlı toplumunda ekonomik işbölümüyle ilgili olarak yukarıdaki açıklamalardan hareket edilecek olursa, tarımsal faaliyetlerle geçimini sağlayan reâyânın elde ettiği gelirin belirli bir kısmına, toplumsal yapılanmanın bir gereği olarak, merkezi otorite tarafından el konulduğu görülmektedir. Artı değere sahip olmayan reâyânın, böylelikle ancak temel gereksinimlerini karşılayacak kadar bir gelire yaşamak durumunda bırakıldığı söylenebilir. Örneğin İnalcık, çiftçi ve sanatkârların üretim faaliyetlerinin ve kazançlarının devlet tarafından sıkı bir biçimde denetlendiğini; bunun sebebinin de toplumsal yapının korunmasına yönelik yürütülen politikalar olduğunu ifade etmektedir. İnalcık konuya “... bu rejime göre çiftçi ve sanatkârlar, gerekli ihtiyaç maddeleri üreten, böylece üretimleri sosyal-siyasi düzenin korunması ile ilgili sıkı ilişkisi bulunan bir sınıftır. Köylünün veya bir hırfet üyesinin tam bir serbestlik içinde, sınırsız

üretim faaliyetlerine girişmesine olanak tanınmamıştır” şeklinde bir açıklama getirmektedir (İnalçık, 2009: 257). Bu açıklamalar doğrultusunda, siyasi ve toplumsal düzeni korumaya yönelik söz konusu uygulamaların, sonuç itibarıyla, reâyânın hareket alanını kısıtladığı ve reâyânın ürettiği üzerinden özellikle devlet görevlilerinin haksız kazanç sağlamalarına olanak tanıdığı ileri sürülebilir. Bununla birlikte, sınırlı serbestliğine karşın ağır yükümlülükleri bulunan reâyânın, koşullarını değiştirmek için yasal olmayan yollar arama olasılığının her zaman var olduğunun da akılda tutulmasının gerekli olduğu düşünülmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere, Osmanlı toplumunda ticaret yoluyla gelir elde edilmesine çeşitli nedenlerden dolayı sıcak bakılmamaktadır. Böyle olmakla birlikte, özellikle büyük şehirlerde yaşayan Müslüman halkın ticari faaliyetlere tümüyle yabancı ya da kayıtsız olduğunu söylemek güç görünmektedir. Lonca esnafının, ticarete karşı mesafeli durulması yönündeki tembih ve telkinlere karşın tümüyle içine kapalı, gözü tok bir kesim olmadığı bilinmektedir/görülmektedir (Ülgener, 2006: 146). Genellikle gayr-ı Müslim kesimler tarafından yürütülen ticari faaliyetlerin bol kazanç getirdiğini gören Müslüman halkın, bir yolunu bularak ticaretten gelir elde etme gayretleri, yerli halk arasında ticaretin gizliden gizliye de olsa kabul gördüğünün göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Yaradılış itibarıyla her insanda kazanma ve zenginleşme isteğinin var olduğunu belirten Ülgener’e göre, önemli olanın bu isteğin hangi yollarla karşılandığıdır (Ülgener, 2006: 163). Kazanma ve zenginleşme isteğinin iktisadi yollarla karşılanamaması durumunda, engellenemeyen bu isteğin gerçekleşmesi için başka yollara başvurulmasının kaçınılmaz olduğuna dikkati çeken Ülgener şöyle devam etmektedir:

Bir tarafta, geçim sahası asırdan asra darılır ve ufalırken, diğer tarafta kazanç hevesi insan tabiatının değişmez icaplarından olduğu için aynı ölçüde baskı altına alınamazdı. Öyle olunca, normal yatağında doyurulamayan o heves, üst üste birikmiş bir ihtiras seli halinde, elbette kenarlara ve dışarıya basıp dağılacaktı (Ülgener, 2006: 203).

Ülgener’in görüşünden hareketle, Osmanlı toplumunda ticari faaliyette bulunmanın saygın bir faaliyet olarak kabul görülmemesinin yanı sıra, ticaret yapma alanının sınırlılığı da göz önünde bulundurulacak olursa, servet elde

etmek isteğinin yasa dışı ve/veya rasyonel olmayan yollarla giderilmeye çalışılmasının kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Nitekim Ülgener, Osmanlı Devleti'nin güçsüzleşmesine paralel olarak, bol kazanç elde etme isteğinin yasal ve/veya rasyonel olmayan yollardan karşılandığını belirtmekte ve bu yolları “kaba ve zorlu kazançlar”, “uysal ve sinsi kazançlar” ve “hayal ve hile mahsulü kazançlar” başlıkları altında açıklamaktadır (Ülgener, 2006: 205, 207, 209).

Bu noktada, bir parantez açarak, Ülgener'in, rasyonellik kavramını Weber'in tanımladığı şekilde; siyasi imkânları veya vurgunculuğu dikkate almadan, hesaplı ve objektif iktisadi faaliyetler sonucunda elde edilen kâr anlamında kullandığını belirtilmenin konuya açıklık getirmesi açısından önemli olduğu düşünülmektedir (Ülgener, 2006: 219). Ülgener, ticareti yapılan mal; renk, şekil gibi somut özelliklerinden ayırdıktan sonra, getireceği kâr kâğıt üzerinde hesap edilerek rakamlarla ifade edildiği zaman rasyonel bir iktisadi faaliyetin gerçekleşmiş olduğunu ifade etmektedir (Ülgener, 2006: 265). Buna göre, herhangi bir müdahale olmaksızın, piyasa koşullarına göre belirlenen iktisadi faaliyetlerin dışında kalan ve yukarıda belirtildiği gibi adlandırılan iktisadi faaliyetler ise, irrasyonel iktisadi uygulamalar olarak değerlendirilmektedir (Ülgener, 2006: 219). Yasal yollardan yapılan ticari faaliyetlerde de, defter tutma, gelir ve gideri hesaplama anlayışının zanaat ve esnaf çevresinde kabul görmediğini belirten Ülgener'e göre bu tür ticari faaliyetler de irrasyonel özellikler taşımaktadır. Ülgener konuyla ilgili görüşlerini şöyle açıklamaktadır:

Zanaat ve umumiyetle esnaf çevrelerinde ise hesap ve sayı anlayışı zaten cılız kalmış, zamanla gelişme ve serpilme imkânlarına kavuşmamıştır. Esnafta defter tutma o gün bugün nadir rastlanan hallerdendir; mevcut olduğu zaman da teferruata kadar inen ciddi bir rantabilite hesabından ziyade, kaba götürü hesaplara inhisar eder. Dün ve bugün arasında bu bakımdan esaslı bir fark olmasa gerektir (Ülgener, 2006: 267).

Osmanlı'daki ekonomik uygulamalara ilişkin yukarıdaki açıklamalardan hareket edilecek olursa, toplumun devamının sağlanmasına yönelik olarak hayata geçirilen politikalar nedeniyle, hem tarımsal hem de ticari faaliyetlerin devlet tarafından belirlenen sınırlar çerçevesinde ve yine devlet kontrolünde yürütüldüğü, dolayısıyla bireysel girişimlere olanak tanınmadığı görülmektedir.

Bununla birlikte, servet sahibi olma isteğinin insanın doğasında bulunduğu ön kabulünden hareket edilecek olursa, Osmanlı'da meşru fakat sınırlı olan ekonomik faaliyetlerle ulaşılamayan zenginliğe, meşru olmayan veya irrasyonel yollarla ulaşılmaya çalışıldığı söylenebilir. Ancak bu yolla edinilen gelirin toplumsal refah düzeyini yükseltmeyeceği, aksine sadece belirli kesimlerin refah düzeyini yükselterek toplumsal tabakalar arasındaki ekonomik, sosyal ve siyasal eşitsizlikleri daha da artıracığı kuşkusuzdur. Bu çerçevede, Osmanlı toplumunda iktisat anlayışının bir göstergesi niteliğindeki vergilendirme sisteminin, uzun vadede toplumsal tabakalar arasında eşitsizliği artıran bir unsur olduğu görüşünden hareketle, ayrıca ele alınmasının, meşru olmayan ekonomik faaliyetlerin nedenlerine ilişkin fikir edinilmesinde yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Osmanlı Toplumunda Vergi Sistemi

Halaçoğlu, Osmanlı toplumunun genel olarak iki toplumsal tabaka altında incelenebileceğini belirtmektedir. Buna göre, *askeri* adı altında toplanan ve görevleri gereği vergi vermekten muaf tutulan kesim birinci toplumsal tabakayı oluşturmaktadır. İkinci toplumsal tabaka ise *reâyâ* adı verilen; şehirliler, köylüler ve göçebe aşiretlerden oluşan ve vergi vermekle mükellef olan kesimdir. Osmanlı toplumunda, bu iki ana gruptan başka, gerçekte reâyâ grubuna mensup olup, padişah beratıyla bazı vergilerden muaf tutulan *muaf ve müselleme reâyâ* adında bir kesim daha bulunmaktadır (Halaçoğlu, 2007: 101).

Kazıcı da Osmanlı devletinde vergiden muaf tutulan kesimleri Müslüman din adamları, halkla bağlantıları bulunmayan gayr-ı Müslim din adamları, Osmanlı Devletine önemli hizmetlerde bulunan fertler ve/veya topluluklar olarak belirtmektedir. Bu kişiler kısmen ya da tamamen vergiden muaf tutulmuşlardır (Kazıcı, 1977: 166, 168–170, 172). Padişahın beratı ile vergiden muaf olanların sayısının on altıncı yüzyıla gelindiğinde oldukça arttığını ifade eden Kazıcı, devletin gelir kaynaklarının bu nedenle azalmaya yüz tuttuğunu, bu durumun devletin geleceğini tehlikeye düşüreceği düşüncesiyle de vergiden muaf tutulma koşullarının ağırlaştırıldığını söylemektedir (Kazıcı, 1977: 174). Vergi muafiyetine sınırlama getirilmekle birlikte, özellikle gayr-ı Müslimlerden alınan vergilerin kademeli olarak kaldırıldığı görülmektedir. Kazıcı, gayr-ı Müslimlerden cizyeden başka *mübaşiriyye*, *tahsildariyye*, *kefilleme* ve *küşâdiye*

adı altında alınan vergilerin, bir kararnameyle kaldırıldığını, bunun yerine Cizye miktarının vergi mükellefinin gelir düzeyine göre artırıldığını belirtmektedir (Kazıcı, 1977: 107). Ancak, yapılan itirazlar dikkate alınarak çıkarılan bir başka kararnameyle, “bundan böyle ve her ne isim ve suretle olursa olsun, zimmî reâyâdan (gayr-ı Müslimlerden), asıl cizyeden başka hiç bir vergi alınmayacağı” duyurulmuştur (Kazıcı, 1977: 108). Vergi kalemlerinin azaltılmasının yanı sıra devlete yaptıkları hizmetlerden dolayı gayr-ı Müslim reâyâdan bazı kişiler ve İstanbul’da oturan yabancı sefirler de cizye vermektan muaf tutulmuşlardır (Kazıcı, 1977: 109).

Gayr-ı Müslimlerin, vergi muafiyeti konusunda zamanla bir ayrıcalık elde ettikleri, bunun faturasının da özellikle İmparatorluğun son yıllarında tarımla geçinen Müslüman tebaaya çıkarıldığını ilişkin görüşler bulunmaktadır. Örneğin, Kepenek, söz konusu dönemde halktan toplanan vergilerle ilgili olarak şunları söylemektedir:

Azınlık ve yabancılara tanınan ayrıcalıklar, kamu gelirlerinin çok büyük ölçüde tarımdan sağlanmasını zorunlu kılmaktadır. Örneğin, kamu gelirlerinin 1909-10’da yaklaşık %40’ı aşar ve hayvan (ağnam) vergilerinden oluşmaktadır. Ek olarak, arazi, bina ve tütün, ipek ve tuz gibi mallardan alınan vergiler de dikkate alınırsa, kamu gelirlerinin yarısından fazlasının kırsal kesimden sağlandığı sonucuna ulaşılır. Buna karşılık kırsal kesime yapılan kamu harcaması çok azdır (Kepenek, 1986: 10).

Aydoğan ise; Osmanlı vergilendirme sisteminin adaletsiz olduğuna ilişkin görüşlerini şöyle ifade etmektedir:

Müslümanların, Hristiyan ve Musevilerin eşit oranda vergi vermesi, başlı başına bir eşitsizlikti. Ülkenin hemen her yerinde, mali ve ticari işleyişi ele geçirmiş olan gayri Müslim tebaa, Müslümanlara göre ekonomik olarak çok daha üstün bir durumdaydı; Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan beri devlete karşı sorumlulukları, haraç ve cizye vergisi vermekle sınırlı kalıyordu; savaşılara katılmıyor ve büyük bir serbestlik içinde tüm güçlerini ticari etkinlikler için kullanıyorlardı. Bu nedenle zenginleşmişler ve etkili bir güce ulaşmışlardı (http://www.1001kitap.com/Guncel/Metin_Aydogan/turkiye_uzerine_notlar/turkiye12tanzimatfermani.html).

Kısaca, Osmanlı ekonomisinin tarıma dayalı olmasının, toplanan vergilerin önemli bir bölümünün tarımla uğraşan reâyâdan alınmasını zorunlu kıldığı; bir diğer ifadeyle tarım dışı ekonomik faaliyetlerin sınırlılığı nedeniyle vergi yükünün, büyük ölçüde, toprağı işleyen köylüye yüklendiğı görülmektedir (Aktan, Dinleyici Saraç, 2002: 8). Osmanlı toplumunun ekonomik yapılanmasına göre tarımsal üretimde Türklerin, sanayi ve hizmetler de azınlık ve yabancıların egemen olduğu (Kepenek, 1986: 10) göz önünde bulundurulduğunda ise en büyük vergi mükellefinin tarımla uğraşan yerli halk/Müslüman tebaa olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir.

Osmanlı vergi sisteminin reâyâ aleyhine işleminin, zaman zaman isyan, ayaklanma gibi halk hareketlerine yol açtığı bilinmektedir. Örneğın Celali İsyânlarına katılanların büyük kısmının ağır vergi yükü altında ezilen gruplardan oluştuğı; halkın maruz kaldığı haksız muamelenin bu isyanların hem nedeni hem de sonucu olduğu ifade edilmektedir (Aktan, Dinleyici, Saraç, 2002:6). Tanzimat Fermanı ile birlikte herkesten gelirine oranla vergi alınması, kayıt dışı hiçbir vergi alınmaması, vergi toplayan devlet görevlilerinin reâyâdan kendileri için herhangi bir talepte bulunmamalarına ilişkin yeni bir düzenlemenin hayata geçirilmesi de yine isyanla sonuçlanmıştır. Daha önce vergiden muaf tutulan bir grup Müslüman halk ile vergilerinin artırılmasından şikâyetçi olan Hıristiyan zenginler, bu ıslahatı aslında memnuniyetle karşılayan reâyâyı bir şekilde kışkırtarak isyan başlatmışlardır (Aktan ve diğerleri, 2003: 1).

Osmanlı vergi sistemine ilişkin yukarıdaki açıklamalardan hareketle, Osmanlı toplumunda başta Askeri kesim olmak üzere toplumun önemli bir bölümünün vergi muafiyetinden kısmen ya da tamamen yararlandıkları söylenebilir. Böyle bir ayrıcalığa sahip olunması dolayısıyla, söz konusu kesimlerde vergi vermenin bir vatandaşlık görevi olduğuna dair bir anlayışın ortaya çıkmaması beklenen bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan, ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı olan Osmanlı toplumunda geçimini tarımdan sağlayan ve büyük çoğunluğu yerli halktan oluşan kesimin, ürettiğinin belirli bir bölümünü vergi olarak devlete vermekle yükümlü olmasına karşın devletten hizmet alamadığı ve artan vergi yükü altında kaldığı görülmektedir. Bu noktada reâyânın, böylesi bir baskıdan çeşitli bahanelerle isyan çıkarmakla başlayıp uzun vadede, vergi kaçırma, kaçak ticaret gibi yasal olmayan yollara

başvurarak kurtulmaya çalışılmasının da kaçınılmaz bir sonuç olduğu ileri sürülebilir.

OSMANLI'DAN TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE EKONOMİ ALANINDA KALAN MİRAS

İktisadî Zihniyet

Sayar, Osmanlı'dan miras kalan bazı unsurların Cumhuriyet Türkiye'sinde kısa süre içerisinde ömürlerini tamamladıklarını, bazılarının ise günümüze kadar varlıklarını sürdürdüğünü dile getirmektedir (Sayar, 2001:192). Bu mirasın günümüze kadar etkisini sürdüren en önemli unsurlarından bir tanesi iktisat anlayışıdır. Mirasın reddinin mümkün olmadığına dikkati çeken Sayar, Osmanlı'dan devralınanın, ekonomik enkazdan daha çok, toplumun büyük bir kesimine egemen olan maddeye ve birikime yabancı anlayış olduğunu belirterek şöyle devam etmektedir:

Söz konusu ana kütlenin tamamına yakın bir kısmı din ve devletin yüceltilmesinden öte bu dünyadan maddi beklentileri olmayan insanlardı. Osmanlı asırlarını bir ok gibi delerek birinden ötekine hiç bozulmadan sürüklenen ve bir veraset halinde toplumsal tabakalaşmanın her katmanına damgasını vuran ortak bir iktisadi davranış kalıbının altını çizmek gerekiyor. Başta Bâtını tasavvuf olmak üzere diğer manevi âmillerin, bu arada Asyagil Türk töresi ile Bizans'tan alınan feodal ağalık şuurunun da etkisiyle bizim insanımızı dünya ve iktisadî madde karşısında hantal ve hareketsiz kılan bir zihniyet kalıbı ile karşı karşıya olduğumuz bir gerçektir (Sayar, 2001: 194).

Sayar'ın düşüncelerinin esin kaynağı olan Sabri Ülgener ise, tasavvuf anlayışının etkisindeki maddeye ve birikime mesafeli duran insanı şöyle tanımlamaktadır: “Dünya hazlarına ve nimetine hiçbir zaman kayıtsız olmamakla beraber o uğurda acele, telaş ve gelecek kaygısı ile ömür tüketmekten hoşlanmayan; otorite ve gelenek kayıtları ile çepçevre kuşatılmış (merkezden “kırsal” çevreye açıldıkça daha da yumuşak ve teslimiyetkâr); hesabında, yol ve yordamında bir götürü insan (Ülgener, 2006: 92–93).

Sayar, Türk nüfusun iktisadî anlayışını belirleyen tasavvuf felsefesinin Cumhuriyet'in ilk yıllarında da etkisini sürdürdüğünü ifade etmektedir. O'na göre yüzyıllar boyunca Bâtını tasavvufun etkisi altında yaşamış bir halktan bir anda köklü bir zihniyet değişimi geçirmesini beklemek gerçekçi bir yaklaşım değildir. Dolayısıyla, ekonomik hayatı canlandıracak geriye tek bir iktisat politikası kalmaktadır ki o da ideoloji olarak yine Osmanlı'dan miras kalan devletçiliktir (Sayar, 2001: 199).

Keyder ise; konuyla ilgili olarak görüşlerini şöyle açıklamaktadır: “Osmanlı sisteminin en önemli özelliği, devletin oynadığı merkezi roldü. Bu sistemi destekleyen ve özellikle, devletin sistem içindeki yerini belirten ideoloji ise devletin kendisinden daha güçlü çıktı. 1918'den çok sonra Cumhuriyet'in resmi ideolojisi, ekonomi ve topluma getirdiği devletçi yorumla, devletin merkez olduğu bir dünya görüşünü sürdürdü” (Keyder, 1983: 171).

Sayar'ın saptamalarıyla devam edilecek olursa, Cumhuriyet Türkiye'sine Osmanlı'dan miras bırakılan birikime ve maddeye yabancı ekonomik anlayış ile bir kalkınma hamlesinin gerçekleşmeyeceği açıktır. Ekonominin çarklarının bu anlayışı taşıyan insanlarla ve devletçilik ideolojisiyle daha fazla sürdürülemeyeceğine dikkati çeken Sayar, 1980 yılına kadar egemenliğini sürdüren devletçilik ideolojisinin 1980 yılında terk edildiğini belirtmektedir. Devletçilik artık, esnekliğini ve reflekslerini yitirmiş, buna karşın ferdi sermaye birikimi gerçekleşmeye başlamıştır; bu durumda devletçilik kendi bünyesinde çalışanlar için bir anlamda atalet merkezi haline gelmiştir (Sayar, 2001: 200).

Sayar, Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki devletçilik anlayışını Osmanlı'nın Bâtını tasavvuf anlayışıyla bir tutmaktadır: Her ikisi de birikime yabancı, isteksiz, devinimsizdir; dolayısıyla kapıları değişime ve gelişime tümüyle kapalıdır. Günümüze kadar etkisini sürdürmüş olan bu anlayış, liberal ekonomi politikalarının sarsılmaz rasyonellik anlayışına dahi bir anlamda kafa tutmaktadır. Öyle ki, liberal ekonomi ortamında iş yapan bazı firmalar kolaylıkla, liberal ekonominin rasyonalite anlayışını bir kenara bırakıp, irrasyonalizme ve sübjektifleşmeye kayabilmektedir. Dolayısıyla, bu anlayışın gücü, Türkiye'deki kayıt dışı ekonominin büyüklüğünde de kendisini net bir biçimde göstermektedir (Sayar, 2001: 200).

Osmanlı Mirası İktisadî Anlayışın Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uygulanan Ekonomi Politikalarına Yansımaları

Korkut Boratav 1923 yılını, Osmanlı İmparatorluğu'nun tümüyle tarihe karışmasını ve Anadolu toprakları üzerinde yeni bir devletin kurulmasını simgeleyen bir yıl olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte, Cumhuriyet öncesi iktisat politikalarından ani bir kopuş söz konusu değildir. Aynı politikaların Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürdürüldüğü görülmektedir (Boratav, 2006: 39). Lozan Antlaşması ve gümrük politikasına getirilen birtakım engellemeler, "Milli iktisat" görüşünün korumacı ve sanayileşmeci yönünü köreltmış, buna karşılık devlet desteğiyle ulusal bir burjuvazinin yetiştirilmesi anlayışı 1923 sonrası iktisat politikalarında etkili olmuştur (Boratav, 2006: 40). Boratav, devlet desteğiyle bir burjuva sınıfının oluşturulmasının en etkili yollarından birisinin devlet tekellerinin işletilmesi olduğunu ifade etmektedir. Zira devlet tekeli kapsamında bulunan malların fiyatları, kamu gelirlerini artırmak amacıyla yüksek tutulmaktadır. Ancak dönemin iktisadî anlayışı çerçevesinde, söz konusu tekel mallar, ayrıcalıklı yerli ve yabancı şirketlere devredilmiştir. Boratav, konuyla ilgili saptamalarını şöyle dile getirir:

Ne var ki, dönemin genel felsefesine uygun olarak bu tekeller daha sonra imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devredilmiş; pek çoğunda üst düzeyde siyasi kadrolardan ve devlet katından önemli kişilerin de ortak ve hissedar olduğu bu şirketler, devletin sağladığı tekel durumundan yararlanarak yüksek kazançlar elde etmişlerdir (Boratav, 2006: 40).

Bankacılık sektörüne gelince; Osmanlı'da son derece zayıf olan bankacılık sektörü, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, İş Bankası'nın kurulmasıyla birlikte hareketlilik kazanmıştır. Boratav, resmi görünümde olup özel bir statüsü bulunan İş Bankası'nın, siyasi iktidar ile yerli ve yabancı sermayenin bütünleşmesinde etkin rol oynadığı görüşündedir. Öyle ki İş Bankası üzerinde etkili olan siyasi iktidar ve sermaye çevrelerinin temsilcileri, çeşitli iktisat politikalarının, sermaye çevrelerinin talepleri doğrultusunda hazırlanması için baskı unsuru olabilmişlerdir (Boratav, 2006: 41). Boratav, Falih Rıfkı'nın konuyla ilgili görüşlerine kitabında şöyle yer vermektedir: "İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acı bir *aferizm* salgınının başlangıcı olmuştur. Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar... Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtasıyla bankayı

kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi.” (Boratav, 2006: 41) Boratav, Şevket Süreyya'nın bu konudaki tespitlerini de şöyle aktarmaktadır: “En kısa zamanda *affairiste* cereyanların ve tiplerin... İş Bankası çevresinde kendilerine yer ve sığınak buldukları görülüyordu... İş Bankası'nın kuruluşu sırasında... devlete arkasını vererek, devlet nüfuz ve imkanlarından faydalanan... *aferist* temayüllerin belirlediği bir gerçektir. Hemen hepsi... milli mücadele günlerinin asker, idareci, yahut siyasetçi elemanları arasında türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi... imkanlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak kendi menfaatlerine kullanmak çabaları olmuştur.” (Boratav, 2006: 42)

Çavdar, bankacılık sektörüyle ilgili olarak, 1930'lu yıllarda kamu bankacılığının gelişmeye başladığını ve finans kesiminde ağırlığın kamu bankalarına geçtiğini ifade etmektedir. Kamu bankalarının, kurulmalarından itibaren özel sektöre hizmet ettiğine dikkati çeken Çavdar, 1980'li yıllara geldiğinde ise büyük şirketlerin sermaye birikimlerini, kamu bankalarından aldıkları ucuz kredilerle sağladığını belirtmekte ve şöyle devam etmektedir:

1980'den sonraki Özalist politikalar sonucu, bu bankalar sermaye kesiminin tam anlamıyla yağma alanına döndü. Son yıllardaki hortumlama olayları, bu yağmanın küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. 1980'den sonra özel bankalar ve kamu bankaları, ünlü değimiyle, bir emme basma tulumba misali tekellerin, sermayenin her çeşit kuruluşlarının sermayelerini büyütme ve yurtdışına kaçırmak için kullanılmıştır. Yüzyılın sonunda ise Türk finans kesimi, neredeyse yabancı sermayenin eline geçmek üzeredir. Tıpkı yüzyılın başındaki gibi (Çavdar, 2003: 14).

Sayar ise, Cumhuriyet'in ilk yıllarından İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar uygulanan iktisadi politikaların genel olarak olumlu sonuç verdiği görüşündedir. Sayar'a göre, alt-yapı çalışmalarına başlanması, ulusal nitelikte bir sanayinin kurulmasına yönelik gösterilen gayretler, madencilik, ulaştırma vb. alanlarda yapılan yatırımlar, korumacı gümrük politikaları ekonominin hız kazandığına dair göstergelerdir. Atatürk'ün öldüğü tarihte Türk ekonomisi üreten, biriktiren ve biriktirdiğini tekrar yatırıma dönüştüren bir yapıdadır. Ödemeler dengesi lehte, Türk Lirası ise istikrarlıdır (Sayar, 2001: 235). Ancak Sayar, bütün bu olumlu göstergelere karşın, ekonominin çözümleyemediği bazı sorunların bulunduğu da dikkati çeker: İktisadi refah

tabana oturmamıştır. İşsizlik ciddi boyutlardadır. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği sırada, devlet iâşesi yoluyla ana tüketici kitle koruma altına alınmaya çalışılsa da, savaş koşullarında bazı mallarda karaborsa fiyatlandırmanın önüne geçilememiştir. Sayar (2001), savaş yıllarının, devletçilik politikasının Cumhuriyet'in ilk yıllarında olduğu gibi sürdürülmesini büyük ölçüde engellediğini buna karşın kontrolsüz sermaye birikiminin önünü açtığını söylemektedir. Sayar'a göre: "1946–1950 yılları, özel kesimin harp yıllarındaki başıboş, sübjektif ve irrasyonel kanallardan elde ettiği sermaye birikimiyle harekete geçeceği bir zaman dilimi olmuştur"(Sayar, 2001: 237).

Boratav da konuyla ilgili olarak, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'deki ticaret burjuvazisinin ve pazara açılan büyük toprak sahiplerinin aşırı ölçüde güçlenmelerine ve denetimsiz bir zenginleşme ve vurgun ortamının oluşumuna dikkati çekerek şöyle devam etmektedir:

Vurgun ortamının oluşması ve süregelmesi, CHP iktidarı altında ve büyük ölçüde onun sayesinde mümkün olmakla birlikte, savaş yıllarının bazı politikaları egemen sınıfların belli kanatlarında önemli tepkiler de yaratmıştı... Savaş zenginlerinin dışa dönük, İstanbullu ve gayrimüslim kanadını Varlık Vergisi; büyük çiftçi kanadını ise Toprak Mahsulleri Vergisi, Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu derinden tedirgin etmişti. Buna karşılık, yüksek bürokrasi ve siyasi kadrolar ile içli dışlı olmuş çıkar grupları ve burjuva klikleri ile Anadolu kökenli ticaret sermayesi, savaş ekonomisi uygulamalarından şüphesiz ki şikayetçi değillerdi (Boratav, 2006: 95).

Cumhuriyet'in kuruluşundan 1950 yılına kadar geçen süre içerisinde sanayi kesiminde oluşan sermaye birikimi devlet tarafından elde edilmiş; ancak savaş yıllarıyla birlikte söz konusu birikim azalınca istikrarlı bir kalkınma çizgisi de sürdürülemediği (Sayar, 2001: 239). Mevcut koşullar, ülkeye yabancı sermayenin girişine sıcak bakılmasına neden olmuş ve iktidardaki Demokrat Parti'nin önde gelenlerinin liberalleşme yanlısı eğilimler göstermeleri sonucunda 1951 yılında "Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu" çıkarılarak ülkeye yabancı sermayenin girişi kolaylaştırılmıştır. Ancak, yasaya rağmen beklenen dış kaynağın yeterince gelmemesi buna karşılık liberal politikalar sonucu ithalatın çok artması, ihracatı tıkanma noktasına getirmiş, ithalat-ihracat dengesi ve ödemeler dengesi bozulmuştur. Ekonomik darboğazdan kurtulmak isteyen iktidar, çözümü ithalata kota koymakta bulmuş,

bu durum ise kaçakçılık ve karaborsa ile özellikle ithalatı yasaklanan ürünlerden büyük paralar elde edilmesinin yolunu açmıştır (Sayar, 2001:240).

Yukarıda anlatılan süreç, ekonomik sorunların katlanarak büyümesiyle 1980’li yıllara kadar devam etmiştir. Boratav, 1980 yılında çıkarılan ve 24 Ocak kararları olarak bilinen programın hemen öncesinde Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu durumu anlatırken, yeni bir “iş adamları” sınıfından da söz eder. Bu yeni “iş adamları” yasa dışı stokçuluk, karaborsa, kaçak ticaret gibi eylemlerle artı değerden elde ettikleri payı yükseltme olanağı bularak güçlenmişler ve yeni bir grup oluşturmuşlardır (Boratav, 2006: 146).

Sayar, 24 Ocak 1980 kararlarının, ekonomi politikalarına köklü bir değişiklik getirdiğini; ekonominin bireysel karar birimlerine teslim edildiğini belirtmektedir. Söz konusu kararlarla işsizliğin azaltılması, kaynak kullanımının rasyonelleştirilmesi, dış ticaret yollarının açılarak dünya ticaretinden pay alınması amaçlanmaktadır ve bu hedeflerinden dolayı da yeni model, geleneksel iktisadi politikalarından ayrılmaktadır (Sayar, 2001: 242).

Boratav ise, bu neo-liberal modelin “alternatifi yoktur” sloganıyla ve etkili bir ideolojik kampanya ile kamuoyuna duyurulmasına işaret ederek, sistemli slogan ve klişelerle zaman içerisinde yeni ekonomik modelin toplum tarafından içselleştirildiğini dile getirmektedir. Boratav’a göre 1980’li yıllarda sıklıkla telaffuz edilen “serbest piyasa ekonomisi”, orta direk”, “hür teşebbüs”, “köşeyi dönmek” gibi sloganlar ideolojik amaçlıdır. İthalatın serbest bırakılmasıyla vurgunun ve karaborsanın önleneceği ve böylelikle gelir dağılımının düzeleceğine dair iddialarla, yüksek faiz uygulamasının tasarrufu artırdığı ve tasarruf edene yüksek kazanç getirdiği için toplumun çıkarına olacağına ilişkin çeşitli sloganlar da yine bu dönemde çokça kullanılmıştır (Boratav, 2006:156).

Boratav, uygulanan yeni neo-liberal modelin, devletin küçültülerek müdahaleci ve korumacı işlevlerine son verileceğine böylelikle de devlet tarafından korunan ayrıcalıklı ve varlıklı kesimin gelirlerinin tasfiye edileceğine dair temel bir savı da olduğunu, ancak bu savın 1980 yılından günümüze kadar geçen süre içerisinde tümüyle iflas ettiğini ileri sürmekte ve şöyle devam etmektedir:

Özal döneminde adım adım kişiselleşen avanta/rant mekanizmaları, yüzyılın sonlarına doğru enerji, bayındırlık ihaleleri, imtiyaz anlaşmaları, özelleştirmeler, finansal vurgunlar ve banka hortumlamaları ile devasa, kronik ve mafyatik boyutlar ve özellikler kazanmıştır (Boratav, 2006: 173).

Sayar da benzer biçimde, 24 Ocak Kararlarının uygulanmasında başarısız olduğu görüşündedir. Sayar 1980 yılından 2000'li yıllara kadar geçen süre içerisinde Batılı anlamda rasyonel olduğu düşünülen çok sayıda firma kurulduğunu, ancak bunların çoğunun girişimci ruhtan yoksun olmaları dolayısıyla üretimi artırmak, dış pazarlara açılmak ya da kârlı olduğu düşünülen alanlarda risk alarak yatırım yapmak gibi düşünceler taşımadıklarını, bu nedenle de 24 Ocak Kararları ile özel sektörden beklenen performansın alınamadığını belirtmektedir (Sayar, 2001: 246). Ülkenin ekonomik anlamda içinde bulunduğu son durumu ise Sayar şu sözleriyle açıklamaktadır:

1980'den günümüze, 2000'li yıllara varıldığında, maalesef, ekonominin kayıtlı ve kayıtsız olarak esaslı iki damarda faaliyette bulunduğu görülmektedir. Kayıtsız ekonominin yeri ve payı bilinmemektedir. Buna mukabil bilinen bir şey varsa o da kayıtsız ekonomide faaliyette bulunanların irrasyonel-sübjektif alanlardaki işleri yürüttükleridir (Sayar , 2991: 245).

Özetlenecek olursa, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren ülke kalkınmasına yönelik hazırlanan ekonomi politikalarının uygulanmasında, kökleri eski dönemlere de dayanan çeşitli iç ve dış etkenler nedeniyle kalıcı bir başarının sağlanamadığı söylenebilir. Bu çerçevede görüşlerine yer verilen düşünürlerin, Osmanlı ve devamında Türkiye toplumunda, halkın refah düzeyini yükseltmeye yönelik sürdürülebilir ekonomi politikalarının hayata geçirilememesinin en önemli nedenlerinden birisi olarak, Batı toplumlarında gerçekleştirilenlere benzer bir atılımın gerçekleşmesini sağlayacak iktisadi anlayışın yokluğuna işaret ettikleri görülmektedir. Yapılan değerlendirmelerden, ayrıca, ekonomik programların uygulanmasında toplumsal kalkınmayı gerçekleştirme yönünde bir başarı sağlanamamasının, toplumsal çıkarlardan daha çok belirli kişilerin ve/veya toplulukların çıkarını gözeten bir ekonomik oluşumun gelişmesine olanak tanıdığı sonucuna da ulaşılabilmektedir

KAYIT DIŞI EKONOMİ

Kayıt Dışılık

Osmanlı Devleti'nin son yıllarından günümüze kadar geçen süre içerisinde yaşanan ekonomik gelişmelerin, toplumun geneli adına, gelişmiş ülkeler düzeyinde bir refah ortamı yaratamadığı görülmektedir. Bu noktada, toplumun refah düzeyini yükseltmeyi hedefleyen ekonomi politikalarının hayata geçirilmesine engel oluşturan bir takım unsurların bulunduğu ve bu unsurların, aynı zamanda, hedeflenen sonuçların tersi yönünde bir ekonomik gelişmeye olanak tanıdığı söylenebilir. Kayıt dışı ekonomi olarak tanımlanan ekonominin gizli yüzünün de, bu çerçevede, halkın yaşam standardını yükseltmeyi hedefleyen politikaların aksi yönündeki ekonomik uygulamaların bir sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Kayıt dışı ekonomiyi açıklamaya yönelik çeşitli tanımlamalar bulunmakla birlikte, bu tanımlamaların birçok noktada benzer görüşleri yansıttıkları görülmektedir. Örneğin Erdağ (2007) kayıt dışı ekonomiyi “bilinen istatistiksel yöntemlerle ölçülemeyen, belgeye dayanmayan, ekonomik hayatı düzenleyen yasa ve yönetmeliklere aykırı olarak gerçekleşen, kanuni defterlere işlenmeyen, gelir elde edilen ve bu özelliklerden dolayı Gayri Safi Milli Hâsıla hesaplarını elde etmekte kullanılmayan tüm ekonomik faaliyetler” olarak tanımlamaktadır (19). Altuğ'a (1994) göre ise; kayıt dışı ekonomi, “ya hiç belgeye bağlanmayarak ya da içeriği gerçeği yansıtmayan belgelerle gerçekleştirilen ekonomik olayın (alış/satış) devletten ve işletme ile ilgili öteki kişilerden (ortaklardan, alacaklılardan, kazanca katılan işçilerden vb.) tamamen ya da kısmen gizlenerek kayıtlı ekonominin dışına taşınması”dır (5). Yılmaz kayıt dışı ekonomiyi, basit haliyle “devletin bilgisi dışında gerçekleşen, gelir yaratıcı ekonomik faaliyetler”, bilimsel olarak da “Gayri Safi Milli Hâsıla'yı tahmin için kullanılan, mevcut istatistik yöntemlerce ölçülemeyen ve bu sebeple Gayri Safi Milli Hâsıla tahminleri dışında kalan gelir yaratıcı ekonomik faaliyetler” şeklinde tanımlamaktadır (Yılmaz, 2008:271).

Yukarıdaki açıklamalardan, bir ekonomik faaliyetin kayıt dışı olduğunun en belirgin göstergelerinden birisinin, söz konusu ekonomik faaliyetin devletin resmi belgelerine ya hiç yansıtılmaması ya da doğru olarak yansıtılmaması olduğu anlaşılmaktadır. Resmi belgelerde yer almayan ekonomik faaliyetlerin, Gayri Safi Milli Hâsıla hesaplarında da görülemeyeceği açıktır. Devletin resmi

kayıtlarına doğru olarak işlenmeyen ekonomik faaliyetlerin ise Gayri Safi Milli Hâsıla hesaplarında yanlışlıklara yol açacağı kuşkusuzdur. Bu noktada, genellikle ekonomik bir terim olarak ele alınan Gayri Safi Milli Hâsıla'nın ne olduğunun ve ekonomik faaliyetlerin Gayri Safi Milli Hâsıla'da gösterilmemesinin ve/veya yanlış gösterilmesinin ne anlama geldiğinin sosyolojik bakış açısıyla da değerlendirilmesi gerekli görülmektedir.

Gayri Safi Milli Hâsıla, “bir ulusun belirli bir dönem içerisinde ürettiği nihai mal ve hizmetlerinin piyasa fiyatlarına göre hesaplanan değerlere eşit olması” şeklinde tanımlanmaktadır (Zarakolu, 1986: 205–206). Bu tanımlamadan belirli bir dönemde, bir ulus tarafından üretilen mal ve hizmet miktarının ve bunların piyasa değerinin Gayri Safi Milli Hâsıla'nın hesaplanmasında kullanılan veriler olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Gayri Safi Milli Hâsıla'nın, bir toplum için önemini ne olduğunun anlaşılabilmesi için, tanımlanmasının yanı sıra, Gayri Safi Milli Hâsıla'nın hesaplanma nedeninin de açıklanmasının gerekli olduğu düşünülmektedir. Erdağ, Gayri Safi Milli Hâsıla ve istihdam gibi makroekonomik büyüklüklerin doğru olarak hesaplanmasının, bu büyüklükler esas alınarak oluşturulacak ekonomik ve sosyal politikaların güvenilirliğini artıracak ve uygulamalarda başarılı sonuçlar alınma olasılığının da böylelikle fazlalaşacağını ifade etmektedir (Erdağ, 2007:20). Altuğ ise, bir amaca ulaşmak için alınan önlemlerin tümüne “politika” dendiğini; buna göre devlet tarafından belirlenen ekonomi politikalarının “milli gelirin artırılması ve adil gelir dağılımı” sağlamak amaçlı olması gerektiği görüşündedir (Altuğ, 1994: 13–14). Bu açıklamalar doğrultusunda, bir toplumun refah seviyesini yükseltmeye ve elde edilen toplam gelirin toplumun tüm kesimleri tarafından adil bir biçimde paylaşılmasını sağlamaya yönelik hazırlanan veya hazırlanması beklenen ekonomi politikalarının, belirlenen hedeflere ulaşılacak şekilde hayata geçirilebilmesi için, Gayri Safi Milli Hâsıla'nın bir ülkede mal ve hizmet üreten tüm ekonomik faaliyetlerin gerçek verileri çerçevesinde hesaplanmasının gerekli olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda, Gayri Safi Milli Hâsıla'nın sosyal ve ekonomik politikaların hazırlanmasında yararlanılan önemli bir gösterge olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, Gayri Safi Milli Hâsıla'nın hesaplanmasında kullanılan, bir ülkede belirli bir süre içerisinde üretilen mal ve hizmetlere ilişkin verilerin gerçeği yansıtmasının önemi de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Belgelemeden ya da yanlış belge düzenlenerek gerçekleştirilen ekonomik

faaliyetlere ilişkin verilerin, Gayri Safi Milli Hâsıla'nın eksik ve/veya yanlış hesaplanmasına yol açacağı böylelikle de Gayri Safi Milli Hâsıla gibi ekonomik büyüklükler doğrultusunda hazırlanan sosyal ve ekonomik politikaların uygulanmasında belirlenen hedeflere ulaşamayacağı söylenebilir.

Kuşkusuz, bir toplumun refah düzeyini artırarak yaşam kalitesini yükseltmeye yönelik politikaların hedeflenen sonuçlara ulaşmasını engelleyen çok sayıda etkenden söz edilebilir. Bu noktada, genellikle kayıt dışı ekonomi olarak tanımlanan, kayıt altına alınmadan ve/veya kayıtlara doğru olarak geçirilmeyen ekonomik faaliyetlerin, toplumsal kalkınmaya yönelik politikaların başarılı olmasını engelleyen önemli unsurlardan biri olduğu düşünülmektedir. Nedenleri, özellikleri, kapsamı, boyutları, toplam ekonomik faaliyetler içerisindeki hacmi açısından ele alındığında kayıt dışı ekonominin son derece karmaşık bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Kayıt dışı ekonomiyle bağlantılı olan her bir unsurun başlı başına bir çalışma konusu olduğu kabul edilmekle birlikte, kayıt dışı ekonominin öncelikle vergi kayıp ve kaçakları sorununu akla getirdiği düşünülmektedir.

Vergi Kayıp ve Kaçakları

Altuğ, kayıt dışı ekonominin, en basit şekliyle vergi kaçırmak anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bu nedenle, kayıt dışı ekonominin nedenlerine ilişkin herhangi bir çalışmaya vergi sorununun incelenmesiyle başlanmalıdır. Altuğ'a göre, kayıtlara geçirilmeden ticaret yapılması ve kayıt dışı işlerde çalışılmasının amacı, bu tür ekonomik faaliyetlerden elde edilen gelirin bir bölümünün devlete vergi olarak ödenmek istenmemesidir (Altuğ, 1994: 52-53).

Günümüz Türkiye'sinde de ekonominin toplumun sadece belirli kesimlerini değil, tüm kesimlerini kapsayacak şekilde büyümesinin önündeki önemli engellerden birisinin kayıp vergi ve kaçakları olduğu söylenebilir. Kayıp vergi ve kaçaklarının en aza indirilmesi için devlet tarafından çeşitli önlemler alınmasının yanı sıra konunun uzmanları tarafından da çeşitli önerilerde bulunmaktadır. Örneğin Mavral, kayıt dışı ekonomiyi ortadan kaldırmak için yeni yasal düzenlemelere ihtiyaç duyulduğunu belirttikten sonra, vergi sisteminin gözden geçirilmesi gerektiğine ve vergi denetiminin etkinleştirilmesinin önemine ayrıca vurguda bulunmaktadır (Mavral, 2001:

240). Yetim de, kayıp vergi ve kaçaklarının önlenmesi için vergi reformunun gözden geçirilmesinin, vergi denetim kadrolarının takviye edilmesinin, vergi kaçakçılığına karşı caydırıcı cezai yaptırımların uygulamaya konulmasının, vergi mevzuatının yeniden gözden geçirilmesinin, vergi istatistiklerinin düzenli tutulmasının gerekliliğine dikkati çekmektedir (Yetim, 1999: 86).

Genelde kayıt dışı ekonominin, özelde ise kayıp vergi ve kaçaklarının önlenmesi için yukarıda belirtilen önerilerin yanı sıra, kayıt dışı ekonominin uzun vadede yol açtığı ve/veya yol açabileceği ekonomik ve toplumsal sorunların anlaşılması için farkındalık düzeyinin artırılması gerektiği konusunda da görüşler bulunmaktadır. Örneğin, Marval kayıt dışı ekonominin önlenmesi için yasal düzenlemelerin gerekli olmasından başka duyarlı bir toplum yaratmanın da gerekli olduğunu şöyle ifade etmektedir:

Kuşkusuz kayıt dışı ekonomiyi önlemede yasal düzenlemelerin gerekliliği yadsınamaz. Ancak var olan yasaları dahi uygulamaktan yoksun bir yönetim iyileştirilmedikçe, kayıt dışı ekonomi kavranamaz. Çünkü yasalar, aynı zamanda uygulandığı toplumun hukuk normlarını oluştururlar. Toplum oluşturulan her birey, yasalara uymak, uymayanlar hakkında da gerekli yaptırımların uygulanmasını istemek hakkına sahiptir. Bu çerçevede devleti oluşturan bireylerin, yasaların gerektiği gibi uygulamaları, hukuk devleti kavramının toplumda saygınlık kazanması için zorunludur. Konuya bu açıdan bakıldığında, yasaları uygulayacak birimlerin önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla duyarlı bir toplum yaratmanın ön koşulu olarak; hukuka saygılı, yasaları eksiksiz uygulamak için gerekli yetki ve sorumluluklarla donatılmış yönetimler oluşturmak gerekir (Marval, 2001: 240).

Altuğ da toplumda vergi bilincini yükseltebilmek için öncelikle özel sektörün vergisini gerçek kazancına göre ödemesi için gerekli düzenlemelerin yapılması; vergisini ödemeyenlere karşı ise uygulanabilir çeşitli yaptırımlara başvurulması gerektiğini ifade etmektedir (Altuğ, 1994: 379). Yetim'in, vergi kayıp ve kaçaklarını önlemeye yönelik olarak belirttiği öneriler arasında da vergi bilincinin geliştirilmesi ve vergi eğitimine önem verilmesi yer almaktadır (Yetim, 1999: 87).

Kayıt dışı ekonomiyle mücadele etmeye yönelik olarak devlet tarafından çeşitli ekonomik önlemler alınmaktadır. Bunların yanı sıra, "Vergi Kalkınmanın

Temelidir”, “Az Kazanandan Az, Çok Kazanandan Çok Vergi”, “Vergilendirilmiş Kazanç Kutsaldır”, “Vergi Vermek Bir Yurttaşlık Görevidir” v.b. sloganların da, vergi vermenin önemi konusunda ulusal bilinci oluşturmaya hizmet eden politikalar olarak işlev gördükleri düşünülmektedir. İlköğretim yıllarından itibaren başlayan, vergi vermenin bir vatandaşlık görevi olduğuna ilişkin bilinçlendirme sürecinin de bu konuda farkındalık yaratılmak üzere uygulanan yöntemlerden bir diğeri olduğu söylenebilir. Bu çerçevede, örneğin 2007 yılında Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından düzenlenen ilkokullar arası “2007 Yılı Vergi Konulu Şiir Yarışması” (http://www.gib.gov.tr/fileadmin/images/resim_yarismasi_2007/siir2007.pdf), vergi vermenin bir yurttaşlık görevi olduğu anlayışının, sosyalizasyon sürecinde içselleştirilmesini sağlamaya yönelik bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Diğer taraftan, kayıt dışı ekonomiyi ortadan kaldırmaya ya da en aza indirmeye yönelik ekonomik önlemler, öneriler, yukarıda bazılarına yer verilen vergi vermeyi teşvik etmeye yönelik sloganlar, çocukluk döneminden itibaren vergi vermenin bir yurttaşlık gereği olduğuna dair başlatılan bilinçlendirme süreci dikkate alındığında, vergi vermenin bir vatandaşlık görevi olduğu bilincinin Türkiye toplumunda henüz yerleşmemiş olduğunu sonucuna da ulaşılabileceği düşünülmektedir. Böyle bir bilincin, çeşitli uygulamalara karşın tam olarak benimsenememesinin çeşitli nedenlerinden söz edilebilir. Örneğin, vergi vermenin gerekli ve adil olduğuna dair anlayış eksikliğinin bir neden olduğu düşünülmektedir. Erdağ’ın bu konudaki görüşleri şöyledir:

Verginin gerekliliğine inanç, kişinin kendi çıkarları ile ülke çıkarlarını aynı yönde görmesi olarak tanımlanabilir. Kişi ödediği verginin kendisinin yararına kullanıldığı ölçüde verginin gerekliliğine inanıyor demektir. Kısaca belirtmek gerekirse, verginin gerekliliğine inancı sağlamak temiz ve şeffaf toplum olmaya bağlıdır. Vergi toplamak için devletin vatandaşa güven vermesi gerekir. Güvenilmeyen, vatandaşı haksız ve yanlış uygulamaları ile kıran, küstüren devlet, vatandaşlarından vatandaşlık görevlerini yerine getirmesini bekleyemez (Erdağ, 2007: 31).

Erdağ, bu noktada, toplum tarafından benimsenmeyen hiçbir kararın kalıcı olamayacağına dikkati çekerek, vergi verme konusunda da öncelikle vatandaşlık ve mükellefiyet arasında bağ kurulması ve vergi vermenin temel

vatandaşlık görevlerinden biri olduğu anlayışının öğretilmesi gereği üzerinde durmaktadır. Erdağ, konuyla ilgili görüşlerini şöyle sürdürür:

Ülke sevgisi, vatandaşlık anlayışı ve daha iyi geleceğin kaçınılmaz önkoşulu olarak, kurallara uymanın yararları daha küçük yaşlardan itibaren insanlara verilmelidir. Bu bilinçten uzak büyüyen nesiller, ülkenin geleceği için umut kaynağı olamazlar (Erdağ, 2007: 31).

Vergi kayıp ve kaçaklarını mümkün kılan mevcut tabloyu ise Erdağ şöyle özetlemektedir:

Sık sık vergi afları çıkarılmaktadır. Vergi ödeme bilinci zayıftır. Vergi mükelleflerinin çoğu, ödenmeyecek her vergiyi kendisi için bir kazanç saymaktadır... Bu ortamın oluşmasında; çevrede, basın ve yayın organlarında görülen yolsuzlukların, adaletsizlik ve kayırmaların, her ne pahasına olursa olsun “köşeyi dönme” anlayışının yaygınlaşmış olmasının da katkısı olmuştur (Erdağ, 2007: 51).

Yukarıdaki açıklamalardan, vergi vermenin bir vatandaşlık görevi olarak algılanabilmesinin, içinde yaşanılan toplumda, bireylerin haklarının gözetildiği ve her bir bireye adil davranıldığına dair bir inancın varlığına bağlı olduğu düşünülmektedir. Buna karşın, siyasi iktidarın ve bürokratların ekonomiyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaları durumunda vergi sisteminin istikrarlı bir yapıya kavuşturulamayacağı ve adaletli vergi dağılımının sağlanamayacağı ileri sürülebilir. Önceki bölümlerde de değinildiği gibi Osmanlı'dan buyana iktidar ve iktidarın temsilcisi konumundaki bürokratlar, ekonomik hayat içinde etkin bir şekilde var olmuşlardır. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da ekonomide uzun süre devletçilik anlayışının geçerli olması, devlet görevlilerinin ellerini sürekli olarak ekonominin üzerinde tutmalarına olanak tanımıştır. Osmanlı'da siyasi erki, ekonominin şekillenmesinde belirleyici unsur olarak gören bir anlayışın egemen olması ve bu anlayışın Cumhuriyet Türkiye'sinde de devam ettirilmesi sonucunda bugün, siyasetin ve ekonominin birbirine çıkar ilişkileriyle sıkı sıkıya bağlı iki kurum haline geldiği söylenebilir. Bu noktada, vergi borcu bulunan büyük şirketlerden tahsil edilemeyen vergilerin, dolaylı olarak, orta ve dar gelirli kesime ödettilmesi, siyasi iktidar ve sermaye arasındaki çıkar ilişkisinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Erdağ'ın toplam verginin önemli bir bölümünün ücretliler tarafından ödendiğine vurguda bulunarak, örnek olarak, “2005 yılında 20.7 milyar YTL'ye ulaşan Gelir

vergisinin %58.04'üne denk gelen 12.6 milyar YTL'sini ücretliler tarafından" ödendiğini belirtmesi de bir anlamda siyasi iktidar ve sermaye arasındaki çıkar ilişkisini doğrular niteliktedir." (Erdağ, 2007: 45).

Bununla birlikte, ücretli çalışan orta ve dar gelirli kesimlerin de, bir şekilde, vergi kaybı ve kaçığına katkıda buldukları görülmektedir. Tüketim toplumunun dayattığı ihtiyaçların, sabit gelirle geçinen kesimlerce giderilemeyeceği bilenen bir gerçektir. Dolayısıyla, maaşlı çalışan orta ve dar gelirli kesimlerin ihtiyaçlarını karşılamak için; örneğin vergi iade fişi toplandığı dönemlerde, fiş almamak koşuluyla indirim yapılması yönünde pazarlıklar yaparak ya da denetim pulu olmayan korsan kitap, korsan CD vb. ürünler satın alarak kendi ölçülerinde vergi kaybına katkıda buldukları bilinmektedir. Ayrıca, neo-liberal politikaların uygulanmaya başlanması ile birlikte sıklıkla kullanılan "hür teşebbüs" "köşeyi dönmek" gibi sloganların vergi kaçırma bir anlamda meşrulaştırdığı kabul edilecek olursa, ek bir gelir elde etme olanağı bulunduğu, bu gelirin vergisini ödemeyerek daha fazla kazanç elde etmek için, ekonomik faaliyetin kayıtlara geçirilmemesine de sıklıkla rastlandığı söylenebilir. Örneğin, kira getiren bir mülkün gelir vergisinin verilmemesi için kiracıyla sözleşme yapılmaması, kiranın banka yoluyla değil de elden alınması veya gerçek kira geliri gizlenerek kira sözleşmesi hazırlanması gibi uygulamalara sıklıkla başvurulduğu düşünülmektedir.

Özetle, kaçırılan veya ödenmeyen her kuruş verginin kazanç sayıldığı bir anlayışın geçerli olduğu günümüz Türkiye'sinde, vergi vermenin ülke kalkınması için yerine getirilmesi gereken bir yurttaşlık görevi olduğu inancını yeşertmek kolay görünmemektedir. Bu tablo devam ettiği sürece istikrarlı bir kalkınma hamlesinin gerçekleştirilemeyeceği açıktır. Mevcut egemen anlayış üzerine inşa edilen ekonomi politikalarının sonuç vermeyeceğinin anlaşılması ve bir anlamda ezberin bozulması için öncelikli olarak zihniyet dönüşümünün gerçekleştirilmesi gerektiğine inanılmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kayıt dışı ekonominin, bugün Türkiye toplumunda çeşitli sosyal ve ekonomik sorunlara kaynak teşkil eden karmaşık ve çok katmanlı bir sosyal problem olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, kayıt dışı ekonomi olarak

adlandırılan ekonomik faaliyetlere salt bugünkü toplum yapısının imkân tanıdığını ileri sürmenin, ancak, toplumun temel kurumlarından biri olan ekonominin tarihi gelişimini göz ardı etmekle mümkün olabileceği düşünülmektedir. Böyle bir durumda ise genelde ekonomi özelde de çalışma kapsamında ele alınan kayıt dışı ekonomi olgusuna ilişkin değerlendirmelerin temelsiz kalacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu görüşler doğrultusunda, bu çalışmada kayıt dışı ekonominin oluşumuna neden olan birçok etkenin kökenlerinin eski dönemlere kadar uzandığı düşüncesinden hareket edilmiş ve kayıt dışı ekonomi sorunu ağırlıklı olarak, tarihsel süreç içerisinde Osmanlı ve Türkiye toplumlarında ekonomiye yön veren iktisadi anlayış ve bu anlayışın sonuçları açısından incelenmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin sürdürülebilirliğinin sağlanması için hayata geçirilen sosyal ve ekonomi politikalarının devleti mutlak egemen kılmayı, bireysel girişimlerin önündeki en büyük engellerden birisi olarak değerlendirilebilirse de, bu politikaların yüzyıllarca devam ettirilebilmesine olanak tanıyan daha başka unsurların bulunduğu düşünülmektedir. Örneğin, Osmanlı'da özellikle Müslüman halk arasında tasavvuf düşüncesinin etkili olması nedeniyle, bol kazanç elde edilmesine karşı mesafeli duruşun, devletin devamını sağlamaya yönelik politikaların hayata geçirilmesini kolaylaştırdığı söylenebilir. Ayrıca, Türklerin Asya'dan Anadolu'ya göçleri sırasında beraberlerinde talan düzenine dayalı bir anlayışı getirmeleri; talan edilenin paylaşımını esas kılan bu anlayışın ise rekabete dayalı ticaret yoluyla birikim elde etme anlayışına göre Osmanlı'nın devlet politikalarıyla daha uyumlu olduğu ileri sürülebilir. Osmanlı toplumunun coğrafi yapısı itibarıyla Orta-Doğu toplum yapısının özelliklerini taşıması; şehirlerin özellikle uzak şehirlerle ticari faaliyetlerde bulunmaya yönelik üretim yapmak yerine, kendisine ve civar bölgelere yetecek ölçüde üretim yapmalarını anlaşılır kılmaktadır. Bir diğer ifadeyle, doğal koşulların da zorlaması sonucu rekabete dayalı ticari faaliyetlerin yapılamamasının, rekabet ve kazanç hırsının ahlaki değerlere ters düştüğüne dair bir anlayışı geliştirmesi; böylesi bir anlayışın da devlet politikalarına işlerlik kazandırması anlamlı görünmektedir. Kısaca, Osmanlı toplumunda egemen olan söz konusu iktisadi anlayışların, devletin bekasını sağlamaya yönelik sosyal ve ekonomi politikalarına hizmet ettiği ve/veya devletin devamını sağlamaya yönelik oluşturulan politikaların bu anlayışlardan hareketle hazırlandığı söylenebilir.

İktisadi faaliyetlere mesafeli durulmasına yol açan anlayışların, mevcut düzenin korunmasına imkân tanıdığı savının, Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü süreye bakılarak doğrulanabilir olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, kazanma ve zengin olma isteğinin insanın yaradılışından gelen özellikler olduğu kabulünden hareket edildiğinde, bu isteğin bir şekilde karşılanmasının kaçınılmaz olduğunun da dikkate alınması gereği ortaya çıkmaktadır. Bu noktada, Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu dönemlerde dahi, kaçak ticaretle uğraşmak gibi devlet politikalarına ters düşen iktisadi faaliyetlerle kazanç elde edilmesi; Devlet'in zayıflamaya başlamasıyla birlikte bu tür faaliyetlerin artması, bir anlamda bol kazanç elde etme isteğinin, fırsat bulunduğu, meşru olmayan yollardan da olsa giderilmeye çalışıldığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu açıklamalar doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nin devamını sağlayan ve devletin mutlak egemenliğini esas kılan politikaların, toplumda kabul gören iktisadi anlayışın da etkisiyle başarılı olduğu, ancak bugün kayıt dışı ekonomi olarak tanımlanan; bireysel ve/veya belirli kesimlerce haksız kazanç sağlanmasına olanak veren iktisadi faaliyetlere de, bir anlamda, açık kapı bıraktığı düşünülmektedir.

Ekonomisi tarıma dayalı olan Osmanlı Devleti'nde vergilendirme sisteminin, verginin büyük bir bölümünün tarımdan elde edilen gelirlere toplanmasını sağlayacak şekilde oluşturulmuş olması anlaşılır niteliktedir. Bununla birlikte, özellikle Devlet'in zayıflamaya başladığı dönemlerden itibaren, tarımla geçinen halktan alınan vergilerin sürekli artırılması, buna karşın askeri kesimin vergiden muaf tutulması, ticaretle uğraşan kesimlerin vergi yükünün ise tarımla geçinen kesimlere göre az olması dolayısıyla, uzun vadede, toplumsal tabakalar arasında sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin artarak, kayıt dışı ekonomi gibi sosyal problemlerin ortaya çıkması kaçınılmaz bir sonuç olarak değerlendirilmektedir.

Osmanlı iktisat anlayışının Cumhuriyet Türkiye'sine miras bırakıldığı görüşünden hareket edildiğinde, düne kadar vergi verme yükümlülüğü bulunmayan kesimlerde vergi vermenin bir yurttaşlık görevi olduğu bilincinin bir anda yerleşmeyeceğinin beklenen bir sonuç olması gerektiği düşünülmektedir. Nitekim hemen her dönemde çıkarılan vergi aflarının, dar ve orta gelirli kesimlerden ziyade sanayicilerin ve işverenlerin ödemeleri gereken vergilerinin kısmen ve/veya tamamen silinmesine yönelik olduğu bilinmektedir. Süreklilik kazanmış bu tür uygulamaların, yüzyıllarca vergi yükümlülüğü

bulunmadan kazanç elde eden kesimlerde yerleşmiş bulunan bir anlayışın uzantısı olduğunu da akla getirmektedir.

Aynı şekilde, ağır vergi yükü altındaki kesimlerin, vermekle yükümlü oldukları vergilerden, meşru olmayan yollarla da olsa kurtulmaya çalışmalarının da anlaşılır bir yönü bulunduğu söylenebilir. Bir diğer ifadeyle, vergi vermenin taşınması güç bir yüke dönüştüğü ve verilen vergilerin karşılığının alınmadığının düşünüldüğü noktada vergi vermenin bir vatandaşlık görevi olduğu anlayışının yerleşemeyeceği ileri sürülebilir. Bugün, dar ve orta gelirli çalışanlardan alınan vergilerin, Osmanlı'nın özellikle son dönemlerinde tarımla geçinen halktan alınan vergiler kadar ağır olduğu, vergi affı getirilen kesimlerin ödemeleri gereken vergilerin büyük bir kısmının dolaylı olarak çalışan kesimlerden çeşitli vergiler adı altında toplandığı dikkate alınacak olursa, söz konusu kesimlerin böylesi uygulamalardan bir şekilde kaçış yolları aramalarının tabii olduğu düşünülmektedir. Buna göre, sahip olunan mal varlıklarına ilişkin vergi beyanında bulunmamak, korsan mallar satın almak, vergi iade fişlerinin toplandığı dönemlerde fiş almadan alış veriş yapmayı tercih etmek, vergiden kaçış yollarına, dolayısıyla da kayıt dışı ekonomik faaliyetlere örnek teşkil etmektedir.

Daha önce de vurgulandığı üzere, kayıt dışı ekonomi bugün Türkiye toplumunun tüm kesimlerini etkileyen önemli bir problem olarak kabul edilmektedir. Tarihi geçmişi, kapsamı ve çok boyutluluğu göz önünde bulundurulduğunda kayıt dışı ekonomi sorununun, diğer sosyal problemlerden bağımsız, teknik bir sorun olarak ele alınamayacağı kuşkusuzdur. Ayrıca, kayıt dışı olarak tanımlanan ekonomik faaliyetlerin oluşumundaki etkenlerin son derece değişken ve karmaşık olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte, tüm sosyal ilişkilere yön veren zihniyet dünyasının, ekonomik faaliyetlerin yerine getirilmesinde de başlıca unsur olduğu düşünülmektedir. Buna göre Osmanlı ve Türkiye toplumlarında, on altıncı yüzyıldan günümüze kadar geçen süre içerisinde sürdürülen ekonomik faaliyetlerin de egemen iktisat anlayışı tarafından yönlendirildiği söylenebilir. Mevcut düzenin korunarak devletin sürdürülmesine yönelik politikaların uygulanabilirliğini sağlayan iktisat anlayışının, uzun vadede toplumun topyekûn gelişimine ve kalkınmasına hizmet etmediği, aksine toplumsal tabakalar arasında sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri artırarak kayıt dışı ekonomi gibi sosyal problemlere yol açtığı düşüncesiyle, bu

sorunların giderilmesine yönelik çözüm yollarından biri olarak, egemen iktisat anlayışlarının da eleştirel bir bakış açısıyla sorgulanması zaruri görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktan, C. Coşkun, Dileyici, Dilek, Saraç, Özgür (2002) “Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları I” **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF**, Yıl 2002, C.7, S.2 (1-20).
- Aktan, C. Coşkun, Dileyici, Dilek, Saraç, Özgür (2003) “Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları II” **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF**, Yıl 2002, C.8, S.1 (1–25).
- Altuğ, Osman (1994) **Kayıt Dışı Ekonomi**, Cem Ofset Matbaacılık, İstanbul.
- Aydoğan, Metin (2005) **Türkiye Üzerine Notlar 1923–2005**, Umay Yayınları.
http://www.1001kitap.com/Guncel/Metin_Aydogan/turkiye_uzerine_notlar/turkiye12tanzimatfermani.html
- Berkes, Niyazi (1975) **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi –İkinci Cilt Osmanlı Devletinin Ekonomik Çöküşü**, Gerçek Yayınevi, İstanbul .
- Boratav, Korkut (2006) **Türkiye İktisat Tarihi 1908–2005**, İmge Dağıtım, Ankara.
- Çavdar, Tevfik (2003) **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900–1960**, İmge Dağıtım, Ankara.
- Erdağ, Nevzat (2007) **Kayıt Dışı – Kara Para – Yolsuzluk**, Cinius Yayınları, İstanbul.
- Kazıcı, Ziya (1977) **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, Şamil Yayınevi, İstanbul .
- Kepenek, Yakup (1986) **Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi**, Teori Yayınları, Ankara.
- Keyder, Çağlar (1983) **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Kongar Emre (2007) **Tarihimize Yüzleşmek**, Remzi Kitabevi, İstanbul .
- Lewis, Bernard (2002) **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara Çev: Boğaç Babür Turna.
- Mavral, Ülker (2001) **Kara Para Kayıt Dış Ekonomi İlişkisi ve Türkiye'ye Yansımaları**, Şafak Matbaacılık, Ankara.
- Ortaylı, İlber (2004) “17. Yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilayetlerinin Toplumsal-Ekonomik Durumu Üzerine”, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1**, Turhan Kitabevi, Ankara (9-14).
- Sayar, Ahmed Güner (2001) **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ülgener, Sabri (2006) **Zihniyet ve Din – İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı**, Derin Yayınları, İstanbul.

- (2006) **İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**, Derin Yayınları, İstanbul .
- Yetim, Sedat (1999) **Türkiye’de Vergi Kaçakçılığı ve Kayıt Dışı Ekonomi**, Türkiye Bankalar Birliği.
- Yılmaz, A. Gülay (2008) “AB’ne Üyelik Sürecinde Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi” **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi** Yıl 2008, Cilt XXV, Sayı 2 (263–288).
- Zarakolu, Avni (1986) **Ekonomi İliminin Temel İlkeleri**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 467, Ankara.
- http://www.gib.gov.tr/fileadmin/images/resim_yarismasi_2007/siir2007.pdf

